STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 09742

TSVISHN HAMER UN SERP

Szmerke Kaczerginski

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ש. קאַטשערגינסקי

צווישן האַמער און סערפּ

(צו דער געשיכטע פון דער ליקווידאַציע פון
דער יידישער קולטור אין סאָוועטן-רוסלאַנד)

אַרויסגעגעבן דורך אַ גרופּע פריינד פון ווילנע

פּאַריז 1949

Sz. KACZERGINSKI

« Entre la faucille et le marteau »

(A propos de la liquidation de la culture juive en Russie Soviétique)
Paris 1949

ש. קאַטשערגינסקי

צווישן האַמער און סערפּ

די געשיכטע, ווי אַזוי די סאָוועטישע רעגירונג האָט מיט די פאַרשיידנסטע אויסטערלישע מיטלען אומגעבראַכט די יידישע קולטור און אירע שעפער אין סאָוועטן־פאַרבאַנד, וועט נאָך געשריבן ווערן. די וועלט, און די יידישע בפרט, קען נאָך אַלץ ניט תופס זיין די דאָזיקע אכזריות. מען געפינט זיך נאָך ווי אין אַ הינערפּלעט, ס'איז נאָך שווער פאַר אַנדערע דאָס צו באַנעמען, אָבער צום גליק, כאָטש אַ ביסל שפּעטלעך, דרינגט שוין אַריין צו די יידן אין גאָר דער פרייער וועלט (די יידן אין ראַטן־פאַרבאַנד און אין די „פאָלקס־דעמאָקראַטיעס" ווייסן דאָס שוין גענוג פון אייגענער דערפאַרונג) דער באַוואוסטזיין, אַז קיין אויס־לייזונג פאַר יידן, ווי פאַר אַלע בירגער אין דער וועלט, איז פון דער באָלשעוויסטישער רעגירונגס־סיסטעם ניט צו דערוואַרטן.

די לעצטע געשעענישן בנוגע דעם יידישן ישוב אין ראַטן־פאַרבאַנד (דאָס אַרעסטירן די יידישע שרייבער און דאָס ליקווידירן די רעשטלעך פון דער יידישער קולטור־טע־טיקייט), צו וואָס איך וועל נאָך שפּעטער באריכות זיך אומקערן, האָבן דערוויזן, אַז וואו נאָר די סאָוועטן קומען — קומט אויך אום די יידישע קולטור. און אויב עס קומט אום די יידישע קולטור, איז שוין במילא קלאָר, אַז די יידן, וואָס דאַרפן געניסן פון דער קולטור, ווערן ווי אַ נאַציאָנאַלע קערפּערשאַפט פאַרשוואונדן. פאַרשוואונדן גייס־

טיק און אויך פיזיש. וועל איך, ווי געזאָגט, זיך איצט ניט פאַרנעמען מיט שרייבן די געשיכטע פון אָט דער אכזריות. ניט איך בין באַרופן צו דעם, און ניט איך האָב די נייטיקע מאַטעריאַלן דערצו. איך וויל אָבער ברענגען דאָ פאַרן יידישן לייענער און פאַר דעם היסטאָריקער וויכטיקע פּרטים צו אָט דער גרויזאַמער געשיכטע, מיט וועלכער איך בין גאַנץ געגנוי באַקאַנט.

איך ברענג דאָ אַ ריי פאַקטן פון יידישן קולטור־לעבן אין ראַטן־פאַרבאַנד. מיט די געבראַכטע פאַקטן און גע־שעענישן בין איך אַליין זייער גוט באַקאַנט. אָפט זיי אַליין דורכגעמאַכט אָדער צוגעזען. די ווייטער געבראַכטע גע־שעענישן קומען פאַר דער עיקר אין מיין היימשטאָט ווילנע. דאָך איז אָבער אַ גענויע אָפּשפּיגלונג פון דעם, וואָס עס איז פאָרגעקומען מיט יאָרן צוריק און די לעצטע צייט אויפן גאַנצן שטח פון ראַטן־פאַרבאַנד. כמעט אַזוי קומט אויך פאָר איצט מיט די יידישע ישובים אין די אַזוי גערופענע „פאָלקס־דעמאָקראַטיעס".

איך האַלט פאַר אַ הייליקן חוב פאַר דער יידישער גע־שיכטע און פאַר די יידן פון מיין דור וועגן דעם צו דער־ציילן.

און געבענטשט וועלן זיין יענע, וואָס האָבן נאָך וואָס צו דערציילן וועגן דעם און וועלן מיין ביישפּיל נאָכטאָן און פאַרשרייבן.

נייע באַגריפן

די פאַרגאַנגענע מלחמה האָט ניט נאָר געשאַפן אַ שפּאַר ביסל נייע ווערטער אין דער מענטשלעכער שפּראַך, נאָר האָט אויך איבערגעדרייט קאַפּויער און אַריינגעגעבן אַן

אַנדער אינהאַלט אין אַלטע ווערטער. דער יידישער וויסנשאַפטלער ד״ר נחמן בלומענטאַל האָט אפילו אַרויסגעגעבן צו דער געשיכטע פון אָט דער ווערטער־פאַרוואַנדלונג אַ גאַנצן בוך (אין פויליש א״נ „סלאָוואַ ניעווינגע״ — אומשולדיקע ווערטער), וואו ער באַווייזט ווי אַזוי די נאַציס האָבן אונטער דער מאַסקע פון אין גאַנצן אומשולדיקע ווערטער, באַקאַנטע אין דער פשוטער טאָג־טעגלעכער אומגאַנגסשפּראַך, באַהאַלטן זייערע מאָרד־ און פאַרניכטונגס־באַפעלן.

לאָמיר נעמען ווי אַ ביישפּיל דאָס אומשולדיקע וואָרט ליקווידאַציע. פאַר דער מלחמה איז דאָס געווען אַ גאַנגבאַר וואָרט צווישן סוחרים (ליקווידירן געשעפטן, פאַרבריקן); אין סיכסוכים (ליקווידירן אַ סיכסוך אד״גל). האָט זיך ווער געקענט פאָרשטעלן, אַז אַזאַ בוכהאַלטעריש וואָרט זאָל פאַרוואַנדלט ווערן גאָר אין אַן אַנדער באַטייט? האָט זיך ווער געקענט פאָרשטעלן, אַז ס׳וועט קומען אַזאַ צייט און ביים אויסריידן דאָס וואָרט — וועט מען דערזען פאַר זיך ימען בלוט, מענטשלעכע קרבנות, אויסמאָרדונג פון ישובים, פון פעלקער? אַז „ליקווידירן די געטאָ״ — האָט געהייסן פשוט אויסמאָרדן דאָרט די יידן; אַז „ליקווידאַציע פון לאַגער״ — האָט געהייסן פשוט, אַז די געפאַנגענע דאָרט ווערן אויסגעמאָרדעט, פאַרגאַזט אָדער פאַרברענט?

קעגן וואָס זאָג איך דאָס אַלץ?

כדי די לייענער זאָלן וויסן, אַז דאָס וואָרט „ליקווידאַציע״ אין טיטל פון מיין טעמע, איז ניט צופעליק. ווייל —

פאַר דער געשיכטע פון פאָלק איז כמעט ווי ניט וויכטיק צי מיליאָנען פון זיינע זין און טעכטער זיינען אומגעקומען פיזיש, אָדער זיי זיינען פאַרשוואונדן געוואָרן

אויף אַן אַנדער אויפן (זיך אַסימילירט, געשמדט אד״גל). איןביידע פאַלן פעלט אין חשבון די צאָל.

איך וועל קיין מאָל ניט פאַרגעסן מיינע אַמפּערייען אין ווילנער געטאָ מיט דעם נביא פון געטאָ זעליק קאַלמאַנאָ־וויטש ע״ה: ער האָט כסדר געטענהט, אַז פאַרן יידישן פאָלק איז אין גרונט געגומען אַלץ איינס צי די יידן זיינען אומגעקומען ביי די דייטשן צי די יידן לעבן אין ראַטן־פאַרבאַנד. פאַרן יידישן פאָלק, האָט דער געלערנטער געזאָגט, וועלן די לעבעדיקע ווי די טויטע שוין אין צאָליקן חשבון ניט אַריינגערעכנט ווערן.

אויב זעליק קאַלמאַנאָוויטש האָט עס (ווי נאָך אַנדערע זאַכן) פאָרויסגעזען, האָב איך, אַ פּשוטער ייד, געדאַרפט דורכלעבן די געטאָ, שפּעטער די וועלדער, און נאָך שפּע־טער זיין אַ פּאָר יאָר אין ראַטן־פאַרבאַנד, כדי צו קומען צו דער זעלבער מסקנא.

און די מסקנא הייסט: ליקווידאַציע.

ליקווידאַציע מיטן נייעם „מאָדערנעם״ פּשט.

עס איז בלויז טרויעריקער פאַר דעם היינטיקן גע־שיכטלער און סתם גוטן ייד, וועלכער האָט געמיינט (און זיכער מיינען נאָך אַנדערע אויך היינט), אַז פון וועמען, פון וועמען, אָבער פון דער ראַטן־רעגירונג האָט מען זיכער צו דערוואַרטן ניט קיין ליקווידאַציע פון דאָרטיקן ישוב, נאָר אַ פונאַנדערבלי.

עס איז געוויס טרויעריק, וואָס דאָס וואָרט „ליקווידאַ־ציע״, ווי עס האָבן עס פאַרשטאַנען די נאַציס, ווערט פונקט אַזוי פאַרשטאַנען פון סאָוועטישן רעזשים.

עס איז טרויעריק, אויב ניט נאָך מער ווי טרויעריק. לײַדער ווײַזן די פֿאַקטן, מיט וועלכע מיר וועלן שפּעטער דאָס אילוסטרירן, אַז מיר האָבן קיין טעות ניט.

אמת, דאָ איז עס אַ ביסעלע איידעלער. דאָ קומט פֿאַר דאָס דערשטיקן בנשיקה. עס ווערט ניט דערלאָזן, אַז פֿעדערן זאָלן חס ושלום פֿאַרפֿליען ערגעץ צו ווײַט. אָבער דער רעזולטאַט איז:

דעם ייִדישן פֿאָלק וועלן פֿעלן די ייִדן אין ראַטן־פֿאַרבאַנד, אויב דער סיסטעם זאָל דאָרט לענגער אָנהאַלטן. די ייִדן וועלן מוזן פֿאַרשווינדן.

ניט לײַכט איז מיר געווען, ווי געזאָגט, דעם דאָזיקן שווידערלעכן אמת צו דערגיין.

איך האָב אַ מאָל געזאָגט אין אַן ענגערער סביבה צווישן שרײַבער: עס וואָלט מיר ניט אַזוי ווי געטאָן, ווען מען וואָלט מיר אַמפּוטירט אַ גליד פֿון מײַן קערפּער, ווי עס טוט מיר ווי מײַן נשמה פֿון דעם אמת, וואָס איך האָב זיך, אין לויף פֿון עטלעכע יאָר, דערוואוסט, זײַענדיק אין ראַטן־פֿאַרבאַנד.

עס טוט מיר ווי, אָבער איך בין גליקלעך, וואָס דער אמת איז דאָך אַרויסגעקומען, כאָטש אין דער נשמה איז געבליבן אַ וואונד, וואָס קען שוין קיין מאָל ניט פֿאַרהיילט ווערן. אַ וואונד אויף דעם אָרט פֿון 15יאָריקן גלויבן אין אמת, יושר און גערעכטיקייט, מיט וואָס מען האָט אַ באַדייטנדיקן טייל פֿון דער ייִדישער יוגנט פֿאַרזיכערט, אַז דאָס קומט נאָר פֿון ראַטן־פֿאַרבאַנד.

ווײַל איך ניט ריידן איצט וועגן טויזנטער אַנדערע וויכטיקע פּראָבלעמען, וועגן לעבן אין ראַטן־פֿאַרבאַנד בכלל און וועגן ייִדן בפּרט. איך וויל דאָ נאָר, ווי געזאָגט, אילוסט־

רירנדיק מיט אַ ריי וויכטיקע, פּערזענלעך דורכגעלעבטע פֿאַקטן אין משך פֿון עטלעכע יאָר, אויפֿווייזן די לייענער, אַז די ליקווידאַציע פֿון דער יידישער קולטור (אַריינגערעכנט, פֿאַרשטייט זיך, די העברעאישע, ווי דאָס רעליגיעזע לעבן א״אַנד), וואָס הייסט אויך במילא פֿון יידישן ישוב אין ראַטן־פֿאַרבאַנד, האָט זיך דאָרטן אָנגעהויבן אַ סך פֿריער ווי מען מיינט, אַז דער אַרעסט פֿון די וויכטיקסטע שרייבער איצט אין מאָסקווע, קיעוו אאַז״וו און דאָס ניט דערלאָזן צו דרוקן קיין יידיש אות אד״גל איז ניט קיין צופֿע־ליקייט און ניט קיין שטראָף פֿאַר ספּעציעלן נאַציאָ־נאַליזם אָדער . . . קאָסמאָפּאָליטיזם. די אָ סיבות האָבן בלויז פֿאַרגיכערט דעם סוף, וואָס וואָלט סיי ווי געקומען אַ ביסל שפּעטער.

און דאָס געזאָגטע וועט באַשטעטיקט ווערן פֿאַר יעדער לייענער מיט דעם, וואָס איך וועל ווייטער דערציילן.

פֿאַר דער מלחמה...

ניט געקוקט אויף דעם, וואָס דער רעזשים אין פֿאַרמלחמה־דיקן פּוילן איז געווען אַ רעאַקציאָנערער, דאָך אָנערקענען אַלע אָן אויסנאַם, אויך קאָמוניסטן, אַז דאָס יידישע געזעלשאַפֿט־לעכע לעבן און בפֿרט דאָס יידישע קולטור־לעבן אין אַלע געביטן (ליטעראַטור, טעאַטער, קונסט אד״גל) האָט כסדר געהאַלטן אין וואַקסן. אמת, מען האָט געהאַט גוואַלדיקע שוועריקייטן און שטערונגען מצד די מאַכטהאָבערס, אָבער די עקשנות פֿון יידישע טוער האָט גובר געווען. כמעט דער גאַנצער יידישער ישוב אין פּוילן איז געווען אַריינגעטאָן אין שפּרודלדיקן געזעלשאַפֿטלעכן לעבן. די שטערונגען פֿון

דער מאַכט האָבן אַרויסגערופן ביי די יידן (ווי בכלל ביי אַלע נאַציאָנאַלע מינדערהייטן) אַ באַרעכטיקטע שנאה, וואָס האָט געדופן צו זיין פאַרעקשנטער אין קאַמף. גלייכצייטיק מיט דעם האָבן זיך פאַראַנקערט ביי אונדז אין די הערצער די טרייסטנדיקע, דערמוטיקנדיקע ווערטער פון יושר, פון סאָציאַלער און נאַציאָנאַלער גערעכטיקייט, מיט וועלכע עס זיינען געקומען צו אונדז די לעגאַלע, האַלבלעגאַלע צי אומלעגאַלע סאָציאַליסטישע פאַרטייען.

זייער שטאַרק האָט זיך אָנגענומען, ספּעציעל ביי יידן, די פּראָפּאַגאַנדע פון די קאָמוניסטן.

— לאָמיר קעמפן פאַר אַזאַ אָרדענונג ווי ס'איז אין ראַטן־פאַרבאַנד — האָבן זיי כסדר געשריען — וועלן מיר לעבן ווי פרייע מענטשן, ווי פרייע יידן. וועט דאַן זיך פריי קענען אַנטוויקלען אונדזער יידישע נאַציאָנאַלע קול־טור.

און מען האָט אונדז דערציילט מעשיות וועגן הונדער־טער יידישע שולן, יידישע צייטונגען, זשורנאַלן, ביכער, טעאַטערן, קלובן, וועגן לערנען זיך פריי אד"גל. דער קאָפּ האָט זיך אַזש פון דעם פאַרדרייט.

איז דען אַ חידוש, וואָס די קאָמוניסטישע פּראָפּאַגאַנדע האָט זיך אַזוי אָנגענומען ביי אַ גרויסן טייל פון דער יידי־שער יוגנט און אינטעליגענץ?

איז דען אַ חידוש, וואָס הונדערטער און אפשר טויזנ־טער פון זיי זיינען געזעסן פאַר אָט די אידעאַלן אין די פּוי־לישע תפיסות?

איך דערמאָן זיך, אַז אין דער צייט, ווען מיר איז אויסגעקומען צו זיצן אין ווילנער לוקישקער תפיסה,

האָבן מיר אויך דאָרטן פאָרגעזעצט דעם קאַמף פאַר אַט די אידעאַלן. אויך דאָרטן האָבן די אַרעסטאַנטן געשריבן און אַרויסגעגעבן געהיים יידישע זשורנאַלן און געשריבן לידער און דערציילונגען אין יידיש (זשירמאַן, סמאָליאַר, איך א״אַנד).

די ליבשאַפט צום לאַנד פון יידישער קולטור־פרייהייט (און טאַקע לויטן סאָציאַליסטישן נוסח) האָט פאַר אונדז פאַרדעקט אַלע שאָטן־זייטן, וועלכע אַנדערע צדדים האָבן אונדז אויפגעוויזן.

ווען טויזנטער יונגע יידן האָבן אין 1934 געשוואַרצט די גרענעץ און זיינען אַריבער אין לאַנד פון זייער טרוים, אין ראַטן־פאַרבאַנד, און ווען מיר, אין פוילן, האָבן דער־נאָך באַקומען פון זיי בריוו פון די דאָרטיקע קאָנצענטראַ־ציע־לאַגערן (סאַראָוו א״אַנד) וואו מען האָט זיי גאָר אַריינגעוואָרפן, אַז זיי גייען אויס פון הונגער, אַז מען האַלט זיי פאַר ... שפּיאָנען, אַז זיי קומען אום אייניציקווייז, — האָבן מיר, אין פוילן, נאָך אַלץ דאָס אָוועקגעמאַכט מיט דער האַנט, ניט געוואָלט הערן:

— אַ, מסתמא טאַטנס קינדערלעך — האָט ניט איינער געזאָגט — עס פעלט זיי געוויס די מאַמעלע, וואָס טוט אַלץ פאַר זיי ...

אָבער טראָפּנס ספקות זיינען אַריין אין דער נשמה. כסדרדיקע טראָפּנס: פון די בריוו, פון די פּראָצעסן, פון אונדזערע לערער משה קולבאַק און מאַקס עריק, וועמען מען האָט דאָרט אַרעסטירט. פון מיינע חברים פון „יונג־ווילנע״ העניעך סאַלאָווייטשיק און דוד לאַפּקאָווסקי, וועלכע האָבן געהאַט דעם זעלבן סוף. און פון נאָך און נאָך.

אָבער דער כסדר וואַקסנדיקער אַנטיסעמיטיזם אין פּוילן, די רעאַקציאָנערע פּראָ־היטלעריסטישע מעשים פון דער רע־גירונג האָט כסדר ווי געשלאָגן אין קאָפּ אַריין:

— האַלט זיך. ווער ניט צוזאַמענגעבראָכן, באַקעמף קודם כל דעם פּאַשיזם. ווער קען וויסן, וואָס עס קומט באמת פאַר אין ראַטן־פאַרבאַנד.

מיר האָבן געוואָלט ראַטעווען אונדזערע גלייביקע נשמות, האָבן מיר אַליין געזוכט פאַרשיידענע תרוצים צו פאַרענטפערן אַט די כסדר מערערע ספקות.

דעם גרעסטן זעץ אין אונדזער גאַנצן דענקען האָט אונדז צום סוף געגעבן דער סטאַלין־היטלער אָפּמאַך.

מיר זיינען אַרומגעגאַנגען ווי מבולבלע, ווי וואַנזיניקע. מיר האָבן זיך איינע די אַנדערע אין די אויגן ניט געקענט קוקן. מיר פלעגן טעג ניט רוען און נעכט ניט שלאָפן. פאַר־האַרטעוועטע חברים מיינע, וועלכע האָבן אויסגעהאַדעוועט זייערע יוגנטיאָרן אין די תפיסות, האָבן יאָמערלעך גע־וויינט: ווי קען דאָס זיין? ווי קען דאָס זיין? ניט איינער איז דאָך געווען זיכער, אַז היטלער וועט ניט וואַגן אַנצופאַלן אויף פּוילן אָדער אויף אַן אַנדער לאַנד, אויב דער ראַטן־פאַרבאַנד וועט נאָר זאָגן זיין דעצידירט וואָרט.

און אַט אַזאַ שווידערלעכע ידיעה.

ס׳איז אָבער גיט געווען קיין צייט צו טראַכטן. דייטש־לאַנד פאַלט אָן אויף פּוילן, ווילנע ווערט באַלד באַמבאַרדירט. און צו דער גרויסער פרייד פון דער צע־טומלטער יידישער באַפעלקערונג זאָגט אָן דער ראַדיאָ, אַז די רויטע אַרמיי האָט אַריבערגעמאַרשירט די פּוילישע גרע־נעץ און גייט אויף פּוילן.

קומט, הייסט עס, די באַפרייונג. דער לאַנגיאָריקער חלום זאָל פאַרווירקלעכט ווערן. און כאָטש עס זיינען געווען אַזוי פיל ספיקות, אַזוי פיל וואונדן אויף דער נשמה, איז דאָס אַלץ ווי מיט אַ פלעווע פאַרצויגן געוואָרן אין אַנבליק פון דער אָנקומענדיקער רויטער אַרמיי, וועלכע האָט דאָך באַדאַרפט באַפרייען ניט נאָר אונדזערע גופים, נאָר אויך אויסלייזן אונדזער לאַנגיאָריק געקאָוועטן גייסט.

ס׳איז שווער צו פאַרשטיין

אין דער צווייטער העלפט פון חודש סעפטעמבער 1939 איז די רויטע אַרמיי אַריין אין ווילנע.

די פוילישע האַלב־דעמאָקראַטישע צייטונג „קוריער ווי־לענסקי" האָט, וואָרעם באַגריסנדיק די רויטע אַרמיי, איר געוואונטשן, אַז זי זאָל וואָס גיכער פאַרטרייבן די נאַציס פון דער פוילישער ערד. דער יידישער „ווילנער טאָג", וועמענס רעדאַקטאָר עס איז געווען דער באַוואוסטער שריי־בער און פילאָלאָג זלמן רייזען, אַ צייטונג, וואָס איז געווען באַקאַנט ווי אַ ראַדיקאַלע און אפילו פּראָסאָוועטישע, איז אַרויס מיט אַ ריזיקן קאָפּ, אַז „די יידישע ווילנע באַגריסט פייערלעך די באַפרייערישע רויטע אַרמיי!" די גאַנצע צײ־טונג איז פול געווען מיט לויב־געזאַנגען פאַר דעם סאָוועטן־פאַרבאַנד. ענדלעך האָט זיך דאָס האַרץ צעעפנט. די פעדער האָט געקענט אויסגיסן אויפן פּאַפּיר אַלע חלומות, וואָס זײ־נען געוואָרן וואָר.

די אַדמיניסטראַציע פון „טאָג" שיקט אַרויס אַ סך צײ־טונגס־פאַרשפּרייטער אין גאַס. דער אָנגעפּראָפּטער עולם אויף די גאַסן רייסט ממש פון די הענט די צייטונגען.

און אין די מיטאָג־שעהען, ווען די באַגייסטערטע יידישע דרוקער גרייטן צו אין דער דרוקעריי (אויף דער פּויזנער געסל נומער 1) דעם קומענדיקן נומער פון דער צייטונג, דערזעען די אַרבעטער צו זייער גרויסער איבערראַשונג סאָוועטישע מיליטער־פּאָליציי פאַר זייערע פענצטער.

„ס'האָט מיר מיט אַ מאָל אַ זעץ געטאָן אין האַרצן — האָט מיר דערנאָך דערציילט איינער פון די זעצער — ס'האָט זיך מיר מיט אַ מאָל דערמאָנט די פוילישע פּאָליציי, וועלכע פלעגט אָפט קומען אַהער קאָנפיסקירן די צייטונג. נאָר דאָס איז דאָך אַלץ געווען... האָב איך אַ טראַכט געטאָן און ווייטער זיך גענומען אַרבעטן. און תוך כדי טראַכטן — די אַרמיי־פּאָליציי איז שוין אינעווייניק! זיי צעשיטן זיך גיך איבער די קליינע צימערלעך פון דער רעדאַקציע, אדמיניסטראַציע און דרוקעריי. עס גייט אַריין צו אונדז אַ בלאַסער דער אַדמיניסטראַטאָר וואָלאָזשין און מעלדעט אונדז, אַז מיר זאָלן איבעררייסן די אַרבעט און גיין אַהיים!"

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז כאָטש דער „ווילנער טאָג" האָט אַזוי געליבט די רויטע אַרמיי, איז די צייטונג קאָנפיסקירט געוואָרן.

-- אין ראַטן־פאַרבאַנד איז געקומען דערנאָך אַן ענט־פער — עקזיסטירט ניט אַזאַ זאַך, אַז פּריוואַטע מענטשן צי אַ געזעלשאַפט זאָל אַרויסגעבן אַ צייטונג.

ס'איז ניט געווען אייגנטלעך קיין איבערראַשונג. מען האָט עס געוואוסט, אָבער מען איז געווען זיכער, אַז דער „ווילנער טאָג", וואָס איז געווען באַקאַנט ווי אַ פּראָסאָוועטישע צײַ־טונג, וועט ביי דער נייער רעגירונג גלייך איינגעגלידערט ווערן אין יידיש־סאָוועטישן צייטונגס־וועזן. האָט מען זיך

געוואָלט טרייסטן און מען האָט זיך אַליין געפּרואווט איבער־צייגן, אַז אויב דער „ווילנער טאָג" וועט ניט דערשיינען, וועט במשך פון עטלעכע טעג אַרויסגעגעבן ווערן אַ צווייטע צייטונג פאַר דער גרויסער יידישער באַפעלקערונג. האָט מען מיט אומגעדולד געוואַרט. די זשורנאַליסטן פון די אי־בעריקע יידישע צייטונגען („צייט", „אָוונט־קוריער", „ראַ־דיאָ"), וועלכע האָבן אויפגעהערט צו דערשיינען ביים אָנקום פון די סאָוועטן, האָבן געוואַרט... די דרוקער־אַרבעטער האָבן געוואַרט, דער יידישער לייענער...

איז אַוועק איין וואָך, אַ צווייטע. עס האָט אָנגעהויבן דערשיינען אַ פּוילישע צייטונג, אַ רוסישע צייטונג. קיין יידי־שע אַלץ נאָך ניט. יידן זיינען אַרומגעגאַנגען דענערווירטע. סטייטש ווי קען דאָס זיין, ווי איז דאָס מעגלעך? מער פון אַלעמען האָט עס געווייטיקט די יידישע קאָמוניסטן און זייערע סימפּאַטיקער. זיי האָבן דאָך געהאַט פריער צוגעזאָגט, און זיכער אין דעם אַליין געגלויבט, אַז ווי נאָר די סאָוועטן־מאַכט וועט הערשן אַנשטאָט דער פּוילישער, וועט זיך ערשט דאַן די יידישע קולטור פונאַנדערבליען!

די אַרעסטן פון זלמן רייזען, יוסף טשערניכאָוו א"אַנד

דאָס וואָס די סאָוועטישע מאַכט האָט ניט דערלויבט קיין איין יידישע אויסגאַבע, אין דער צייט, ווען צייטונגען אויף פּויליש און רוסיש זיינען יאָ דערלויבט געוואָרן, האָט ווי גע־זאָגט אָנגעפילט מיט זאָרג און ווייטיק אַלע יידן פון דער סאָוועטישער ווילנע. אָבער ווי אַ דונער אין מיטן העלן טאָג האָט געטראָפן אַלע יידן אין שטאָט, ווען צו די זאָרגן האָט

מען זיך דערוואוסט, אַז איינער פון די חשובסטע יידן פון דער יידישער וועלט, דער שריפטשטעלער זלמן רייזען, איז אַרעסטירט געוואָרן דורך דער סאָוועטישער מאַכט.

פאַר וואָס ? פאַר וואָס ?

— סטייטש, האָבן יידן ניט געקענט פאַרשטיין, זלמן רייזען איז דאָך געווען באַוואוסט ווי אַ ראַדיקאַלער טוער, האָט שטענדיק ווי דער רעדאַקטאָר פון „ווילנער טאָג״ דורכגעלאָזן אַלע ידיעות און אַרטיקלען (אַליין אָפט געשריבענע) פאָזיטיווע צו די סאָוועטן און צו דער פאַרפאָלגטער קאָמוניסטישער פאַרטיי אין פוילן! ער איז דאָך געווען אפילו איינער פון די אָנגעזעענסטע איקוף־טוער, און איקוף איז דאָך געווען כמעט ווי אַן אומלעגאַלע באַוועגונג אין פוילן! ער האָט דאָך געשטיצט דעם איקוף־קאָנגרעס אין פאַריז.

וואָס טוט זיך דאָ ?

און מיט אַ מאָל אַ צווייטע ידיעה: מען האָט אַרעסטירט אַ צווייטן איקוף־טוער, דעם באַרימטן אַדוואָקאַט, פובליציסט און דעמאָקראַטישן טוער יוסף טשערניכאָוו.

פאַר וואָס ? פאַר וואָס ?

סטייטש, האָבן יידן ניט געקענט פאַרשטיין, טשערניכאָוו איז דאָך פון דעסט וועגן געווען באַקאַנט, ווי דער הויפּט־פאַרטיידיקער פון די קאָמוניסטן אין די פּאָליטישע פּראָצעסן... אָבער איידער נאָך מען האָט געוואָלט שטעלן נאָך אַזעלכע אומפאַרשטענדלעכע פראַגעס, זיינען אָנגעקומען פרישע ידיעות, אויף וועלכע קיינער האָט זיך שוין, אויב אַזוי, ניט געקענט חידושן: מען האָט אַרעסטירט דעם פּועלי־ציון־טוער, דעם זשורנאַליסט א. צינציגאַטוס, מען האָט אַרעסטירט דעם קאָמיטעט פון „בונד״ (אַננאַ ראָזנטאַל, אַדוואָקאַט טייטעל,

י. זשעלעזניקאָוו א״אַנד)... דעם באַקאַנטן פּראָפעסיאָנעלן און רעוואָלוציאָנערן טוער חיים וואַלט און נאָך אַנדערע.

רייזענס און טשערניכאָווס פרויען האָבן אָפּגעהאַקט אַלע טאָג די טירן פון דער נקוו״ד, אָבער מען האָט אפילו ניט געוואָלט ענטפערן. פרוי טשערניכאָוו איז אפילו צוליב צו פיל דאָקוטשען די סאָוועט־באַאַמטע אויך אַרעסטירט געוואָרן. אויך דער זון פון זלמן רייזען, שאול, און דער זון פון טשערניכאָוון, מיכאַל, ווערן אַרעסטירט.

וואָס טוט זיך דאָ ? וואָס טוט זיך דאָ ?

מען האָט ניט געקענט דערגיין ווו זיי זיצן. אין ווילנע, אָדער ערגעץ אַנדערשוואו אַרויסגעשיקט. ווי פאַרשוואונדן פון דער וועלט.

שפּעטער האָב איך זיך דערוואוסט, אַז די רייזענס און טשערניכאָווס זיינען אַריבערגעשיקט געוואָרן אין דער אַלט־ווילייקער תפיסה. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט זיי דאָרטן געהאַלטן אָפּגעזונדערט. דער שפּעטער אומגעקומענער קאָבילניקער ייד גילמאַן, וועלכער איז געזעסן מיט טשערניכאָוון אין איין קאַמער, האָט מיר דערציילט, אַז טשערניכאָוון האָט דער אויספאָרשונגס־ריכטער פאַרגעבן אַן אויפגאַבע צו שרייבן די געשיכטע פון די יידן אין פּוילן צווישןביידע מלחמות און צו שרייבן אַן אָפּשאַצונג וועגן דער פּאָליטישער לאַגע. אין דער צייט ווען אַלע אַרעסטאַנטן האָבן מורא געהאַט, מען זאָל זיי ניט אַרויסשיקן קיין סיביר, האָט טשערניכאָוו, נאָכדעם ווי ער איז פאַרמשפּט געוואָרן אויף אַכט יאָר תפיסה, כסדר געוואָלט, מען זאָל אים תיכף פאַרשיקן וואָס טיפער אין רוסלאַנד, ווייל ער איז געווען זיכער, אַז בקרוב וועט אויסברעכן אַ מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד און אַז די דייטשן וועלן גלייך אָקופּירן די אָקופּיר־

טע דורך די סאָוועטן פּוילישע ערד. זיין נבואה איז אָבער
מקוים געוואָרן, נאָך איידער מען האָט אים פֿאַרשיקט. די
נאַציס זיינען אָנגעפֿאַלן אויף רוסלאַנד. די אַרעסטאַנטן פֿון
ווילייקער תפיסה ווערן געטריבן צו פֿוס טיפֿער אין רוסלאַנד,
אויפֿן וועג ווערן די אַרעסטירטע, וועלכע קענען ניט נאָכ־
האַלטן דעם מאַרש, דורך די נקוו״דיסטן דערשאָסן. טשערני־
כאָוו, אַ ייד איבער די פֿופֿציק, פּרואווט מיט אַלע כוחות
נאָכהאַלטן דעם מאַרש, אָבער די כוחות האַלטן ניט נאָך. ביי
באַריסאָוו ווערט ער מערדערלעך אומגעבראַכט פֿון דער סאָ־
וועטישער וואַך און דערמיט ווערט פֿאַרענדיקט דאָס לעבן פֿון
איינעם פֿון די אינטערעסאַנטסטע יידישע געזעלשאַפֿטלעכע
טוער און פּובליציסטן (האָט אַ סך געשריבן אויך אונטערן
נאָמען י. דניאלי). מער פּרטים וועגן זיין לעבן און טויט
האָבן מיר דערציילט צוויי אַרעסטאַנטן, וועלכע האָבן אַלץ
דאָס צוגעזען (צווישן זיי איינער אַ קאָמוניסט, וועלכן טשער־
ניכאָוו האָט פֿאַרטיידיקט אין פּוילישן געריכט און וועלכער איז
דורך די באָלשעוויקעס אין ווילנע אַרעסטירט געוואָרן ווי אַ
טראָצקיסט און איז נאָך 9 יאָר אָפּזיצן אין סאָוועטישער
פֿאַרשיקונג געשיקט געוואָרן איצט אין פּוילן אויף „אַרבעט״).
טשערניכאָווס פֿרוי, וועלכע האָט באַוויזן, אין די ערשטע טעג
פֿון דער מלחמה, זיך אַרויסצודרייען פֿון תפיסה, איז שפּע־
טער אומגעקומען דורך די נאַציס. זיין זון, דער יונגער גע־
לערנטער מיכאַל, איז פֿאַרמשפּט געוואָרן אויף 5 יאָר תפיסה
און איז נאָכן אָפּקומען דעם טערמין ווידער אַרעסטירט גע־
וואָרן און זיצט ווייטער, הגם אָפֿיציעל האָט מען
אַלע פּוילישע בירגער, אפֿילו די אַרעסטירטע פֿון רוסלאַנד,
געדאַרפֿט באַפֿרייען כדי זיי זאָלן קענען פֿאָרן צו זיך אין
היימלאַנד.

ווייניק פּרטים האָט זיך איינגעגעבן צו דערוויסן זיך וועגן זלמן רייזענען, איך ווייס בלויז פון דעם, וואָס עס האָט דערציילט איינער אַ ביאַליסטאָקער תּפיסה־וועכטער, דאַן אַ יידישער שרייבער־אָנפאַנגער (לעבט איצט), וועלכער האָט געאַרבעט אַ צייט אין ווילנע, אַז ער האָט אין ביאַליסטאָקער תּפיסה אין 1940 געזען זלמן רייזענען דורכגייענדיק דורכן תּפיסה־קאָרידאָר, רייזען איז געווען אַ ביסל פאַרוואַקסן, בלאַס און טרויעריק. נאָכדעם האָט מען אים אַריבערגעשיקט אין ווילייקער תּפיסה.

דאָרטיקע אַרעסטאַנטן האָבן מיר דערציילט, אַז מען האָט זלמן רייזענען אַרויסגעשיקט פון תּפיסה טיפער אין רוסלאַנד נאָך איידער די מלחמה איז אויסגעבראָכן. שפּעטער איז מיר אויסגעקומען צו ריידן מיט לייבלען, רייזענס צווייטער זון, וואָס איז אין ביאַליסטאָק דורך די סאָוועטן אויך אַרעסטירט און פאַרשיקט געוואָרן אין 1940 קיין סיביר. ער, לייבל, ווי איך, האָבן דערנאָך געהערט קלאַנגען, אַז רייזען איז ערגעץ אין אַ סאָוועטישער תּפיסה געשטאָרבן. מער קיין ידיעות זיינען צו מיר ניט דערגאַנגען. רייזענס פרוי, מרים, איז אומגעקומען דורך די נאַציס.ביידע זין רייזענס, וועלכע האָבן שפּעטער באַוויזן ניצול צו ווערן פון דער פאַרשיקונג, געפינען זיך איצט אין לאָנדאָן.

אויך פון דער גאַנצער בונדישער גרופּע איז קיינער ניט צוריקגעקומען פון דער פאַרשיקונג. (חיים וואַלט איז נאָך געשטאָרבן אין דער ווילנער לוקישקער תּפיסה פאַר די סאָוועטן).

בין איך פאַרלאָפן אַ ביסל דעם וועג פאָרויס, ס'איז אָבער וויכטיק געווען דאָס צו טאָן, ווייל שפּעטער ווייס איך ניט

צי ס׳וועט מיר אויסקומען זיך נאָך אומצוקערן צו דעם גורל פון די אומגעקומענע קדושים.

עס הייבט זיך אָן

ס׳איז אַוועק אַ חודש, צוויי, און אַט קומט אַ באַפעל, אַז די סאָוועטן גיבן אָפּ ווילנע צו ליטע.

טויזנטער יידן, דער עיקר יוגנטלעכע, גייען אַוועק מיט דער אָפּטרעטנדיקער סאָוועטישער מאַכט אין ראַטן־פאַרבאַנד. אין ווילנע בלייבן אָבער צוליבן אַנפלוס פון פליטים פון די היטלעריסטיש אָקופּירטע פּוילישע געביטן נאָך אַלץ אַ 70—80 טויזנט יידן, און ווי מאָדנע דאָס זאָל ניט זיין, ערשט דאַן, ווען ווילנע ווערט פאַרנומען פון די ליטווינער, ווען מעס פרע־זידענט די קאָמוניסטן פלעגן כסדר רופן „דער פאַשיסט סמעטאָנאַ״, קומט דאָס יידישע ווילנע ווידער צו זיך. עס הייבן תיכף אָן אַרויסגיין ווידער פאַרשידענע צייטונגען (ציוניסטישע, דעמאָקראַטישע, סאָציאַליסטישע, פּראָסאָוועטישע). ווילנע האָט זעלטן איבערגעלעבט אַזאַ בלי־פּעריאָד פון יידישן קולטור־לעבן ווי גראָד אין יענער צייט פון דער סמעטאָנאַ־הערשאַפט, ביז... די סאָוועטן האָבן פאַרנומען גאַנץ ליטע און אויך ווילנע, פאַרטריבן דעם פאַשיסט סמעטאָנאַ און אָנגעהויבן ווידער אַריינפירן סאָוועטישע אָרדענונג.

דאָס מאָל איז גאַנץ ליטע צוערשט געבליבן אָן צייטונגען. אָבער אויב צייטונגען אין ליטוויש, פּויליש און רוסיש האָבן גיך אָנגעהויבן דערשיינען, איז מיט יידיש ווידער געוואָרן דאָס זעלבע. יידיש האָט מען נאָך אַלץ ניט דערלויבט. ערשט אין אַ פּאָר חדשים אַרום איז אָנגעקומען אַ דערלויבעניש פון מאָסקווע (נאָר דער צענטראַל־קאָמיטעט פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי אין מאָסקווע קען געבן אַ דערלוי־

בעניש אַרויסצוגעבן אַפילו די קלענסטע אויסגאַבעס אין וואָס פאַר אַ העק פון לאַנד דאָס זאָל ניט זיין) אַרויסצוגעבן אין גאַנץ ליטע צוויי יידישע טאָג־צייטונגען („ווילנער עמעס״ און „קאָוונער עמעס״) און איין יוגנט־צייטונג („שטראַלן״). מען האָט שוין פאַרגעסן, אַז גאָר ניט לאַנג זיינען אין ווילנע און קאָוונע דערשינען ביז 10 יידישע טאָג־צייטונגען חוץ זשורנאַלן און אַנדערע אויסגאַבעס. מען איז געווען אַזוי מלא שמחה פון די צוויי צייטונגען, אַז יידן האָבן זיך אַזש געקושט פאַר פרייד, ווען זיי האָבן דערזען נאָך לאַנגע חרשים אַ יידיש אות פאַר די אויגן.

שינויים זיינען אויך פאָרגעקומען אין יידישן טעאַטער־וועלט. פון די עטלעכע טעאַטערן זיינען געשאַפן געוואָרן צוויי טעאַטערן, אָבער צו דער גרויסער צופרידנקייט פון דער יידישער געזעלשאַפט זיינען די טעאַטערן פאַרמלוכהשט געוואָרן. (אַנדערש קען בכלל ניט זיין אין ראַטן־פאַרבאַנד, און ניט נאָר מיט טעאַטערן, נאָר אויך מיט יעדער אַנדער מין אינסטיטוציע). אויך די יידישע שולן, וועלכע האָבן פריער געהאַט די פוילישע אָדער העברעאישע אונטערריכטס־שפּראַך, זיינען פאַרמלוכהשט געוואָרן און איבערגעגאַנגען אויף דער יידישער שפּראַך.

מיט גרויסע שוועריקייטן איז אויך געלונגען צו פועלן ביים סעקרעטאַר פון פּראָפּאַגאַנדע־ענינים ביים צענטראַל־קאָמיטעט פון דער ליטווישער קאָמפּאַרטיי פרייקשאַס, צו עפענען אַ יידישע אָפּטיילונג ביים ליטווישן מלוכה־פאַרלאַג.

וואָלט מען געגאַנגען ווייטער מיט דעם וואָס מען האָט דערגרייכט, וואָלט מען זיכער געווען צופרידן. אָבער... און דאָ קומט דאָס „נאַטירלעכע״, ס'הייסט דאָס פאַרשמעלערן די ראַ־מען פון דער יידישער קולטור־טעטיקייט, וואָס האָט זיך

אויסגעדריקט קודם־כל אין פאַרמאַכן (דורכן „פּאַראייניקן") צייטונגען און קולטור־אינסטיטוציעס. ווי אַזוי די „פאַרשמע־לערונג" איז אָנגעגאַנגען, וועל איך אילוסטרירן מיט עטלעכע ביישפּילן:

בלויז עטלעכע ייִנגערע יידישע זשורנאַליסטן (סטאָצקי, יודעלעוויטש, פייגעל א"אַנד) זיינען צוגענומען געוואָרן אין דער סאָוועטיש־רוסישער און פּוילישער פּרעסע. די אַלט־באַקאַנטע יידישע שרייבער און זשורנאַליסטן, ווי ז. קאַלמאַנאָוויטש, משה שאַליט, א. י. גראָדזענסקי, חיים לעווין, א. י. גאָלדשמידט און אַנדערע, זיינען אַרומגעגאַנגען אַרבעטלאָז און דערצו נאָך אין איינע שרעק, זיי זאָלן ניט האָבן דעם זעלבן סוף וואָס זלמן רייזען און טשערניכאָוו.

די שרייבער־משפּחה האָט זיך פאַרגרעסערט דורך דער באַדייטנדיקער שרייבער־גרופּע פון קאָוונע, וואָס איז עטלעכע און צוואַנציק יאָר געווען פון אונדז אָפּגעריסן צוליב די איבערגעריסענע דיפּלאָמאַטישע באַציאונגען צווישן ליטע און פּוילן (וועגן ענין ווילנע), און פון פּוילן (זילבורג, סעמיאַטיצקי א"אַנד).

מען האָט געפּרואווט זוכן באַשעפטיקונג פאַר די אַרבעטלאָזע שרייבער. ז. קאַלמאַנאָוויטש (וועלכער איז באַזייטיקט געוואָרן אין גאַנצן פון יידיש־וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט — ייוואָ, וואו ער איז געווען פון די גרינדער און פּרעזידיום־מיטגליד) האָט באַקומען אַרבעט ווי אַ קאָרעקטאָר, א. י. גראָדזענסקי האָט זיך פאַרנומען מיט איבערזעצונגען, נאָך אַנדערע האָבן געהאָפּט צו באַקומען מיט דער צייט אַנדערע אַרבעט. אין די יידישע צייטונגען האָט מען אָבער די עלטערע שרייבער ניט צוגעלאָזן, דאָרט האָבן געאַרבעט כמעט דורכ־

אויס יינגערע, וואָס די רעגירונג האָט געהאַלטן, אַז אויף זיי קען זי זיך מער פאַרלאָזן.

אין די געגעבענע באַדינגונגען האָבן די יינגערע יידישע קולטור־טוער אָנגעהויבן פאַרטיפן און לויט מעגלעכקייטן אויסברייטערן די יידישע קולטור־אַרבעט. אַ פרייד איז גע־ווען, ווען מען האָט זיך דערוואוסט, אַז ס'קומט קיין ווילנע די ערשטע דעלעגאַציע פון יידישע שרייבער פון מינסק בראש מיט זעליק אַקסעלראָד. מען האָט זיי (אַקסעלראָד, עליע קאַהאַן און זייער שומר, דער פאַראַנטוואָרטלעכער רעדאַקטאָר פון מינסקער „אָקטיאַבער", מאָדעל) געמאַכט אַ גרויסאַרטיקן קבלת־פנים. זיי האָבן זיך געפרייט צו זען, וואָס פאַר אַ געזונטער יידישער צענטער עס איז ווילנע, וואָס פאַר אַ גרויסע יידישע קולטור־אַרבעט דאָ ווערט געפירט. זיי האָבן געקליבן נחת פון די יידישע שולן, פון די קינדער־היי־מען, פון די צייטונגען. עס האָט זיך געפילט, ווי קנאהדיק זיי ריידן. מען האָט ניט געקענט דערגיין ביי זיי צו פיל וועגן יידישן קולטור־לעבן אין סאָוועטישן ווייסרוסלאַנד פון וואַ־נען זיי קומען.

איין מאָל אין אַ פרימאָרגן, די געסט זיצן זיך אין זייער האָטעל־צימער (סאַקאָלאָווסקי־האָטעל אויפן ראָג דייטשישע גאַס און טראָקער) צוזאַמען מיט נאָך אַ פּאָר שרייבער פון ווילנע, קומט אַריין אַן אומרואיקער דער רעדאַקטאָר פון „ווילנער עמעס", דער יונגער דערציילער **דוד אומרו**. וואָס איז? ער דערציילט, אַז נעכטן אין אָוונט האָט מען אים גע־רופן אין פּראָפּאַגאַנדע־אָפּטייל פון דער פּאַרטיי, וואו מען האָט אים געמאָלדן, אַז לויט אַ באַשלוס פון דער פּאַרטיי ווערט אָפּגעשטעלט דער „ווילנער עמעס".

— וואָס ??? האָבן אַלע אויסגעשריען מיט אַ מאָל.

— יאָ, אַזוי איז עס — האָט זיך אַ דערשלאָגענער אומ־רו אַוועקגעזעצט.

— מיר וועלן דאָס ניט דערלאָזן! — האָט אויסגערופן זעליק אקסעלראָד.

— וואָס טראַכט איר אַזוינס צו טאָן? — האָט אַ פרעג געטאָן מאָדעל.

— איך וועל גיין אין דער פאַרטיי און דערקלערן, אַז ווילנע איז ניט...

— וואָס וועט איר טאָן?! — האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַ דערצאָרנטער מאָדעל.

— מען דאַרף גיין אין דער פאַרטיי — האָט ניט דורכ־געלאָזן אקסעלראָד — און פאָדערן...

—איר וועט ניט גיין! האָט זיך אַ רואיקער צוריק אַוועק־געזעצט מאָדעל.

— חבר מאָדעל — האָט זיך אַריינגעמישט קאַהאַן — ס'איז דאָך טאַקע ניט דערלאָזבאַר, אַז ווילנע זאָל בלייבן אָן אַ צייטונג.

— איר אויך? — האָט מאָדעל אַ באַרואיקטער אויסגע־שפּיזט אויף קאַהאַנען בליקן — אדרבא, פּרואוווט גיין...

זיי זיינען ניט געגאַנגען. זיי האָבן געוואוסט, אַז אויב זיי וועלן גיין אין דער פאַרטיי, וועט מאָדעל אַוועקגיין מסרן אין מינסקער נקווו"ד און זייער לעבן איז דאָן אין סכנה.

זיי זיינען ניט געגאַנגען, אָבער מאָדעל, ווען זיי זיינען צוריקגעקומען קיין מינסק, האָט סיי ווי סיי זיי געמסרט. נקווו"ד האָט ביידן אַרעסטירט און ווען די נאַציס זיינען באַפאַלן רוסלאַנד און מען האָט עוואַקואירט די

אַרעסטאַנטן פון מינסקער תפיסה, האָט מען אַקסעלראַדן דערשאָסן (ווי אַלע איבעריקע פּאָליטישע געפאַנגענע). קאַ־האַן האָט זיך גלייך אַריענטירט און געזאָגט, אַז ער איז אַ קרימינעלער, האָט מען אים עוואַקואירט טיפער אין לאַנד. (שפּעטער האָט ער דאָס אַלץ דערציילט. ער איז אומגע־קומען ווי אַ סאָלדאַט אויפן פראָנט אין קאַמף קעגן די נאַציס).

דער „ווילנער עמעס״ איז געשלאָסן געוואָרן. אַזוי אַרום, האָבן זיך די יידן פון ליטע, לעטלאַנד, עסטלאַנד, וועלכע די סאָוועטן האָבן פאַרנומען — געמוזט באַגנוגענען מיט איין יידישער טאָגצייטונג און איין יוגנט־זשורנאַל, אַנשטאָט וואָס פריער, ביי דער קאַפּיטאַליסטישער סיסטעם, האָבן זיי געהאַט ביי אַ 10 טאָגצייטונגען, זשורנאַלן אד״גל. (דאָס זעלבע איז געשען אין ביאַליסטאָק, וואו פאַר דער מלחמה זיינען דערשינען עטלעכע יידישע טאָגצייטונגען. די סאָ־וועטן האָבן דאָרט דערלויבט בלויז איין בלעטל, „ביאַ־ליסטאָקער שטערן״, וואָס איז אַרויס דריי מאָל אַ וואָך).

און אַז ס׳איז גענוג איין צייטונג, פאַר וואָס זאָל ניט זיין גענוג איין טעאַטער?

יידן, און בפרט יידישע אַקטיאָרן, האָבן משמעות צו פיל פאַרגעניגן געהאַט פון דעם, וואָס זיי האָבן געהאַט צוויי טעאַטער־אַנסאַמבלען. ס׳איז אָנגעקומען אַ באַפעל צו פאַר־מאַכן דעם יידישן טעאַטער אין קאָוונע.

סטייטש, ווי אַזוי, פאַר וואָס? וואָס זאָלן טאָן די אַק־טיאָרן?

מען האָט שוין פאַרשטאַנען, אַז מען דאַרף ניט פרעגן, אַז מען טאָר ניט פרעגן, ניט פּראָטעסטירן, אַז מען דאַרף אָננעמען אַלע באַשלוסן אָן דיסקוסיעס.

ס׳איז געוואָרן ענגער, ענגער . . .

די לאַגע האָט דערגרייכט דעם קולמינאַציע־פּונקט מיט די מאַסן־אַרויסשיקונגען פון דער באַפעלקערונג אין סיביר. דאַן האָבן זיך אָנגעהויבן די שוואַרצע טעג ניט נאָר פאַר דער פּוילישער באַפעלקערונג, נאָר אויך פאַר דער יידישער. הונדערטער יידישע משפחות זיינען אין מיטן דער נאַכט אַרויסגעריסן געוואָרן פון זייערע היימען. ציוניסטן, בונדיסטן, סוחרים, קליינהענדלער, האַנטווערקער, געזעלשאַפטלעכע טוער, ישיבה־בחורים...

אין אַ פאַרטאָג האָט מען דערזען צווישן די, וועלכע ווערן געפירט, אויך דעם סוחר נאָז.

— איר וועט נאָך מיך מקנא זיין! — האָט ער אויסגערופן צו די יידן, וועלכע זיינען געשטאַנען ניט ווייט און אים באַדויערט.

קיינער האָט נישט גענומען ערנסט דאָס וואָס דער „פריילעכער לונג און לעבער״ רעדט.

ס׳איז אָבער קיין פאַר וואָכן ניט אַוועק. זונטיק דעם 21סטן יוני, אין טאָג ווען דייטשלאַנד פאַלט אָן אויף רוסלאַנד, ווערט ווילנע באָמבאַרדירט. עטלעכע טויזנט יידן באַוויזן זיך אַוועקצולאָזן טיפער אין לאַנד. אַ טייל ווערן דורך דער סאָוועטישער גרענעצוואַך ניט דורכגעלאָזן. זיי קערן זיך אום צוריק אין ווילנע (צווישן זיי די שרייבער שמשון כהן, שלום זשירמאַן און אַנדערע).

מיט צוויי טעג שפּעטער, דינסטיק פאַרטאָג, זיינען שוין די נאַציס אין ווילנע.

ווילנער יידן זיינען שוין מקנא זייערע ברידער און שוועסטער, וועלכע די סאָוועטן האָבן פאַרשיקט.

דער סוחר נאָז האָט פאַרויסגעפּילט...

אין רויך און אין פלאַמען

געטאָ.

אייגנטלעך וואָלט דער פעריאָד געדאַרפט אַריבערגע־היפּט ווערן.

אָבער דאָך איז וויכטיק צו דערציילן עטלעכע אינטע־רעסאַנט־וויכטיקע פּרטים, וואָס קענען האָבן אַ שייכות צום ענין קולטור־אַקטיוויטעט, וואָס איך גיי דאָך אויך ניט פאַרביי אין מיין דאָזיקער אַרבעט.

עס זיינען פאַראַן פאַרשיידענע השערות, פאַר וואָס די דייטשן האָבן אין אַנדערע געטאָס פאַרקוקט די קולטור־טעטיקייט, וואָס יידן האָבן דאָרט געפירט. ניט דאָס אָבער אינטערעסירט אונדז אין איצטיקן מאָמענט. וואָס עס איז יאָ וויכטיק אַנצואווייזן איז, אַז טראָץ דעם שווידערלעכן מצב, אין וועלכן די יידן האָבן זיך געפונען, האָבן זיי זייער גייסטיקע המשכדיקייט ווייטער געצויגן. ס'איז אפילו מאָדנע־וואונדערלעך צו זאָגן, וואָס אויב איך רייד וועגן ווילנער געטאָ, איז דאָרט דער קולטור־מצב געשטאַנען אויף זייער אַ הויכן ניווא און איז געווען שטאַרק פונאַנדערגעוואַקסן. (פאַרלעזונגען, טעאַטערן, אָרקעסטערס, כאָרן, יוגנטקלוב, שול, פּראָפעסיאָנעלע פאַך־שולן, שרייבער, קינסטלער און מוזיקער האָבן געשאַפן נייע ווערטפולע ווערק אד"גל.)

פאַרשטענדלעך, אַז מיר האָבן געוואוסט, אַז דאָס איז קולטור אין אַ טויטן־קאַמער. האָבן זיך דעריבער געפונען אַ גרופּע פון צווישן די צום טויט פאַראורטיילטע, וועלכע האָבן געטראַכט ניט ווי צו ראַטעווען דעם אייגענעם נפש, נאָר ווי אַזוי צו ראַטעווען פאַר די קומענדיקע דורות די יידישע

קולטור־אוצרות, וועלכע די דייטשן האָבן געזאַמלט כּדי צו פֿאַרניכטן.

איך האָב געהאַט דעם גרויסן כבוד צו געהערן צו אַט דער „רינגעלבלום"־גרופּע, וועלכע האָט אַרבעטנדיק אין ייוואָ־בנין, וועלכן די דייטשן האָבן גערופֿן „ראָזענבערג־שטאַב", דורך אַלע ערנסטע סכּנות געגנבֿעט פֿון אונטער די דייטשע הענט די וויכטיקסטע כּתבֿ־ידן, אַלטע דרוקן, בילדער, מוזעאַלע אַנטיקן אד"גל. מיר האָבן זיי אונטער די קליידער אַריינגעשמוגלט אין געטאָ און אין אַ ספּעציעל אויסגעגראָבענעם בונקער באַגראָבן. מיר האָבן טייל מאַטעריאַלן פֿאַרגראָבן אויפֿן בוידעם פֿון ייוואָ. אָבער ניט נאָר מיט יידישע מאַטעריאַלן האָבן מיר אַזוי געטאָן. עס זיינען צו אונדז אָנגעקומען פֿון אַלע באַלטישע לענדער און שפּעטער אויך פֿון אָקופּירטן סאָוועטישן ווייסרוסלאַנד וויכטיקע אוצרות. אויף וויפֿל מיר האָבן נאָר געקענט, האָבן מיר אויך אַ טייל פֿון די מאַטעריאַלן באַהאַלטן.

אַ טראַגיקאָמישע פּאַסירונג איז געווען, ווען מען האָט איין מאָל געבראַכט צו אונדז פֿון דער ווילנער געשטאַפּאָ עטלעכע לאַסט־אויטאָס מיט מאַטעריאַלן פֿון „ייוואָ". ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס האָט די ווילנער נקוו"ד (וואו די געשטאַפּאָ האָט זיך באַזעצט) צוגענומען פֿון ייוואָ (נאָך אין סוף 1940) די מאַטעריאַלן ווי ניט קיין כּשרע צו האַלטן אַפֿילו פֿאַרן אינסטיטוט, וועלכער איז אין די סאָוועטישע צייטן כּמעט ווי ניט געווען טעטיק. די „טריפֿה" מאַטעריאַלן זיינען דער עיקר באַשטאַנען פֿון געבונדענע יאָרגענג יידישע פּרעסע און כּלרליי ליטעראַטור פֿון אַלע סאָציאַליסטישע שאַטירונגען.

און ווען ס'איז געקומען צו די ליקווידירונגס־טעג אין געטא, האָבן מיר זיך געפרייט, וואָס מיר האָבן דאָך עפּעס וואָס אויפגעטאָן. מיר זיינען געווען זיכער, אַז די וועלכע וועלן קומען נאָך אונדז, די באַפרייטע, וועלן געפינען אַ גרויסן טייל פון דעם, וואָס עס האָט זיך אונדז איינגעגעבן צו ראַטעווען פון פאַרניכטונג.

זאָל איך דערציילן וועגן דערפאַרונגען פון די, וועמען עס האָט זיך איינגעגעבן צו דערגרייכן אין די וועלדער צו די פּאַרטיזאַנער? זאָל איך דערציילן איצט וועגן אַנטיסעמיטיזם פון יענע סאָוועטישע קאָמאַנדירן, וועלכע זיינען געשיקט געוואָרן פון יענער זייט פראָנט? וועגן דער גרויסער צאָל יידישע קרבנות פון אָט די „אייגענע" פּאַרטיזאַנער? ניין, דאָס געהערט דאָך ניט צו מיין טעמע, צו דער טעמע פון קולטור. אגב, זיינען שוין פאַראַן וועגן דעם אַ שפּאָר ביסל ידיעות.

אָבער דאָך האָבן מיר אויך אין פּאַרטיזאַנקע, אַזוי ווי אין געטאָ, נאָך אַלץ געחלומט, אַז דער סוף פון דער מלחמה וועט ברענגען די ענדגילטיקע אויסלייזונג פאַר יידן אין וועלכן ווינקעלע אויף דער ערד זיי זאָלן זיך ניט געפינען. מיר זיינען געווען זיכער, אַז די ראָטן־רעגירונג וועט געבן דאָן די פולע מעגלעכקייט די יידן פריי צו אַנטוויקלען זייער קולטור אויף אַלע געביטן.

און אָט ווערט דעם 13טן יולי 1944 ווילנע באַפרייט דורך דער רויטער אַרמיי. די מלחמה ציט זיך ווייטער. מיט האַרץ־קלאַפּעניש קומען מיר אין דער נאָך ברענענדיקער ווילנע, אפשר וועלן מיר נאָך וועמען געפינען.

געפונען האָבן מיר עטלעכע הונדערט הרוגים, וועלכע די דייטשן האָבן אויסגעשאָסן ערב זייער אָפּטרעטן, די לעצ־

טע יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין צוויי אַרבעטלאַגערן אין שטאָט.

פּאַרטיזאַנער האָבן זיך אַ וואָרף געטאָן איבער די הייזער זוכן וואָס אָנצוטאָן און פּאַר איין וועגס זיך פּאַרזאָרגן פון די רייך איבערגעלאָזענע דייטשישע און ליטווישע הייזער מיט עפּעס ווערטיקס.

מיר, די 3-2 לעבנגעבליבענע פון יענער „רינגעלבלום"־גרופּע, וועלכע האָבן זיך דאַן געפונען אין שטאָט, זיינען אַוועק זוכן די באַגראָבענע אַרכיוון. צעווייטיקטע, צוזעענדיק די קרבנות, זיינען מיר נאָך צעבראָכענער געוואָרן, ווען קומענדיק צום ייוואָ, האָבן מיר געטראָפן אַנשטאָט דעם בנין אַ חורבה. עס איז שוין אפילו דער אַש פון דעם פאַרשרפעטן אַרכיוו, וואָס מיר האָבן געהאַלטן באַגראָבן אויפן בוידעם, ניט געווען. זיינען מיר אַוועקגעלאָפן אין געטאָ. מיר זיינען גיך דורכגעלאָפן די שמאָלע בית־עולם־געסלעך און דערקראָכן צום בונקער, וואו מיר האָבן געפונען אַ טייל פון דעם פאַרגראָבענעם. מיר זיינען דערנאָך געגאַנגען פון גאַס צו גאַס, פון שטוב צו שטוב און געשלעפּט אויף זיך זעק מיט ביכער, מיט כתב־ידן, מיט ספר־תורות אד"גל.

ביסלעכווייז האָט זיך אָנגעהויבן איינשטעלן די אָרדענונג אין שטאָט. ס'האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן יידן פון דער עוואַקואַציע, פון די לאַגערן, פון די באַהעלטענישן, „אַריער". ס'האָבן זיך באַוויזן קינדער.

ניט אַלץ פון די אַרכיוו־מאַטעריאַלן, ספרים און פון גרויסן טייל פון פרעסע־אַרכיוו פון ייוואָ און סקולפּטורן האָבן מיר געקענט אַריינגעמען צו זיך אין די דריי צימערן. אונדזער געדאַנק, אונדזער ווילן איז געווען: אויפזאַמלען דאָס אַלץ אין אַ געהעריקן לאָקאַל, אָרגאַניזירן דערווייל

כאַטש אַ יידישן מוזיי פון די אַלע געפונענע זאַכן און מיט דער צייט, ווען ס׳וועלן זיך אויך אָפּגעפינען יידישע וויסנ־שאַפטלער — עפענען אַ וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט.

יידישע קינדער, צווישן זיי די מערסטע יתומים, האָבן זיך באַוויזן אין שטאָט, איז געוועז פאַר אונדז אַ נאַטירלעכע זאַך, אַז מען דאַרף עפענען פאַר זיי אַ יידישע שול און אַן אינטערנאַט.

פון די פראָנטן, פון דער עוואַקואַציע, פון פּאַרטיזאַנקע זיינען זיך צונויפגעקומען אַהער אַ גרופּע יונגע שרייבער (פון ווילנע: א. אייזען, ש. בעליס, חיים גראַדע, א. סוצקעווער דער שרייבער פון די שורות, מאיר פּופּס; פון קאָוונע: מאיר יעלין, יאַנקל יאָסאַדע, יהושע לאַצמאַן, הירש אָשע־ראָוויטש א״אַנד) — דאַרף מען גרינדן אַ יידישן פאַרלאַג. אַרויסגעבן אַ צייטונג. עס קלייבן זיך אָן אַ 6-5 טויזנט יידן (נישט נאָר ווילנער). עס איז דאָ פאַר וועמען צו טאָן. ס׳איז דאָ דער יידישער קאָמפּאָזיטאָר קליניצקי — איז וויכטיק צו שאַפן אַ כאָר. פּלענער, פּלענער. און מיר הייבן אָן צו טראַכטן ווי אַזוי זיי צו רעאַליזירן. מיר זיינען זיכער, אַז די רעגירונג, די פּאַרטיי וועט אונדז אין דעם העלפן.

אָט ליגן פאַר מיר נאָטיצן, וואָס איך האָב אָנגעהויבן פאַרצייכענען פון די ערשטע טעג זינט פון דער שטאָט זיי־נען פאַריאָגט געוואָרן די נאַציס.

אפשר וועלן עטלעכע אויסצוגן פון דעם איבערגעבן די שטימונגען פון יענער צייט:

„15טער יולי. אין שטאָט־קאָמיטעט פון דער פּאַרטיי רייד איך מיט דעם אָרג־אינסטרוקטאָר (אָרגאַניזאַטאָר פון דער קאָמפּאַרטיי) יאַנקל וויניצקי. מיר באַשליסן שאַפן אַ

קאָמיטעט, וואָס זאָל אויספאָרשן די רציחות איבער יידן אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין ליטע. וויניצקי זאָגט צו וועגן דעם זיך דורכריידן אין צענטראַל־קאָמיטעט, און אויב מעגלעך, וואָלט כדי געווען, איך זאָל פאָרן אין מאָסקווע וועגן דעם. אויך אבא קאָוונער (איצט אין צ״ק פון מפּ״ם אין ישראל — ש. ק.) האָט מסכים געווען געהערן צו דער קאָמיסיע.

16טער יולי. מיט וויניצקין באַראָט איך זיך כסדר וועגן שאַפן עפּעס אַ יידישע קערפּערשאַפט. הייַנט האָבן מיר גערעדט וועגן שאַפן אַן אָפּטיילונג פון יידישן אַנטי־פאַשיס־טישן קאָמיטעט, וואָס געפינט זיך אין מאָסקווע.

איך האָב געבעטן עטלעכע באַקאַנטע אָנצושרייבן זייער־רע איבערלעבונגען פון דער לעצטער צייט. מיט די מאַ־טעריאַלן וועל איך לייגן די גרונטבאַזע פאַר דער פאָרשונג פון די רציחות איבער דער יידישער באַפעלקערונג. עס האָבן מיר צוגעזאַגט צו שרייבן ד״ר מ. פייגענבערג וועגן גורל פון די יידישע דאָקטוירים אין געטאָ, כאַצקל ברענ־אייזן וועגן קאַנצלאַגער אין ווייוואַרע, בלומע קראַסנער וועגן דער קינדער־אַקציע אין לאַגער הק״פּ, ווילקינסקי וועגן לאַגער הק״פּ, אבא קאָוונער וועגן דער געשיכטע פון דער „פאַראייניקטער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע״ אין געטאָ, וויטקע קעמפּנער און זעלדע טרעגער וועגן זייערע איבער־לעבונגען אין פּאַרטיזאַנקע.

17טער יולי. ח׳ זימאַן (צווייטער פּראָפּאַגאַנדע־סעק־רעטאַר אין צ״ק פון דער פּאַרטיי) האָט מיר הייַנט אין צענטראַל־קאָמיטעט פון דער פּאַרטיי געזאָגט, אַז איך בין באַשטימט געוואָרן ווי אַ מיטגליד פון דער „אויסערגעוויינ־לעכער קאָמיסיע צו פאָרשן די רציחות פון די דייטשן

איבער דער באַפעלקערונג״ און ווי אַ מיטגליד צו פאָרשן די געשיכטע פון דער פּאַרטיזאַנקע.

איך האָב אים פאָרגעלייגט צוציען צו דער קאָמיסיע דעם באַרימטן ביאָלאָג פראָפ׳ דעמבאָווסקי.

18טער יולי. פון מאָסקווע איז געקומען סוצקעווער. עס ווערט היימישער.

20טער יולי. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז אויף זימאַנען איז זיך דאָ ווייניק וואָס צו פאַרלאָזן. ער בייט אַלע ווײַלע זײַנע מיינונגען. בכלל איז זיין באַציאונג צו יידן אַ קאַלטע, כאָטש ער אַליין איז דאָך געווען אַ לערער פון יידישער ליטעראַטור אין דער שלום־עליכם־גימנאַזיע אין קאָוונע.

26סטער יולי. מיר הייבן אָן אָרגאַניזירן ביים אַפּטייל פון קונסט־ענינים פון לסס״ר אַ „מוזיי פאַר יידישער קונסט און קולטור״, וואָס מיר אָרדענען איין דערווייל אין אונדזער פּריוואַטער וווינונג (מיינע און סוצקעווערס) אויף דער געדימין־גאַס 15. (פריער מיצקעוויטש־גאַס).

5טער אויגוסט. דער מוזיי וואָס מיר אָרגאַניזירן ביי אונדז אין שטוב איז געוואָרן דער צענטער פאַר אַלע יידן, וועלכע האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן אין שטאָט.

דאָ איז דער איינציקער אָרט, וואו מען טרעפט באַקאַנטע, וואו מען שמועסט זיך אַדורך, וואו ניי־געקומענע יידן דערוויסן זיך די אַדרעסן פון אַלע יידן, וועלכע געפינען זיך אין שטאָט. עס קומען דאָ אויך אַ סך רויטאַרמייער, אָפיצירן, פּאַרטיזאַנער. פון גאַנצן ראַטן־פאַרבאַנד שיטן זיך בריוו פון יידן צו זייערע קרובים אין ווילנע, וועלכע זיינען שוין ניטאָ. אַלע בריוו ווערן געבראַכט צו אונדז, וואו זיי ווערן פאַררעגיסטרירט.

אין שטאָט ווערט צווישן דער באַפעלקערונג, ניט נאָר צווישן דער יידישער, באַקאַנט דער אַדרעס מיצקעוויטש־גאַס 15, ווי דער זיצאָרט פון יידישן קאָמיטעט, כאָטש אַזאַ עקזיסטירט גאָרניט אָפיציעל.

כדי צו לינדערן די אַרעבטלאָזיקייט און די מאַטעריעלע נויט פון אַ טייל יידן, שרייבן מיר אַן אַ מעמאָראַנדום צו די אָנפירער פון דער ליטווישער רעגירונג און פון דער פּאַרטיי.

מיר פאַרזעען אויך ניט די אייגנטלעכע אַרבעט. עס ווערן געבראַכט ספרי־תורות, וועלכע ליגן צעוואָרפן איבער דער שטאָט. איך ברענג פון דער פּוילישער פרוי מאַרילע וואָלסקאַ אַן אַ שיעור ווערטיקע ביכער, וואָס עס האָט איבערגעלאָזן ביי איר איר פריינד משה לערער. עס ווערן טאָג־טעגלעך געבראַכט אין זעק און אין קאַשיקעס אוצרות ברייוו, מאַנו־סקריפּטן און ביכער פון די באַרימטסטע יידישע פּערזענלעכ־קייטן. די אוצרות זיינען בלויז אַ טייל פון דעם, וואָס מיר האָבן באַהאַלטן זייענדיק נאָך אין געטאָ. אַלץ ליגט באַגראָבן אין זאַמד אין אַ פינצטערן קעלער אויף דער שאַוולער גאַס. די פּוילישע איינוווינער פון הויף ברענגען כסדר מיליציאַ־נערן און נאַטשאַלניקעס. זיי מיינען, אַז מיר זוכן גאָלד. זיי קענען ניט פאַרשטיין, צו וואָס מיר דאַרפן האָבן די שמו־ציקע פּאַפּירלעך אײנגעקלעבטע אין פּעדערן פון צעריסע־נע בעטגעוואַנט. זיי ווייסן קיינער נישט, אַז דאָ האָבן מיר געפונען ברייוו פון י. ל. פּרץ, פון שלום־עליכם, פון ביאַליק, אברהם מאַפּו, דעם אייגנהענטיקן טאָג־בוך פון ד״ר הערצל, מאַנוסקריפּטן פון ד״ר עטינגער, פון מענדעלען, אַ טייל פון די אַרכיוון פון ד״ר א. לאַנדוי, מ. וויינרייך, זלמן רייזען, ז. קאַלמאַנאָוויטש, אַלטיידישע אויסגאַבעס, און נאָך און נאָך.

מיר באַקומען ניט קיין שום הילף ניט פון דער שטאָטישער מאַכט, ניט פון דער רעגירונג. אַלע אַרבעטן מיר אומזיסט. זאָלן דאָ דעריבער דערמאָנט ווערן מיט כבוד די מיטאַרבעטער א. אייזען, ש. אַמאַראַנט, ע. גערשאַטער, י. זעליקמאַן, נעמי מאַרקעלס, א. סוצקעווער און אבא קאָוונער. מער ווי מיט צוזאָגן, אַז מיר וועלן באַקומען שכירות, ברויטקאַרטעס, מיטאָגן — העלפט מען אונדז ניט.

11טער אויגוסט. די לאַגע הייבט זיך אָן נאָרמאַליזירן. עס קומען צו פריינד, וועלכע העלפן אונדז אין דער אַרבעט. אונדזער ווויגונג איז צו קליין, זוכן מיר אַ לאָקאַל. מען ווייזט אונדז אָן, אַז עס שטייט ליידיק דער בנין פון דער ראַמיילעס ישיבה, וואָס די דייטשן האָבן פאַרוואַנדלט אין אַ תבואה־שפייכלער. מיר שלאָגן אָפּ די טירן פון פאַרשיידענע אַמטן, אָבער אומעטום ענטפערט מען, אַז דער בנין געהערט איצט צו „זאַגאָטזערנאָ" (אַמט פון תבואה־צושטעלונג) און די לעצטע זאָגן זיך אָפּ דעם לאָקאַל צו באַפרייען.

עס בלייבט איבער דער לאָקאַל פון דער געוועזענער מפיצי־השכלה־ביבליאָטעק אויף דער סטראַשון־גאַס מיט דעם שכנותדיקן בנין, וואָס גייט אַרויס אויף דער לידער געסל, וואָס אין איינעם זיינען זיי איין הויף.

דער הויף איז פאַר די ווילנער יידן אַ היסטאָרישער. דאָ איז געווען אין דער צייט פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע דער ערשטער יידנראַט. דאָ איז געווען איינער פון די רירעוודיקסטע ערטער פון די געטאָיידן: די ביבליאָטעק, דער לייענזאַל, דער סטאַטיסטיק־אַמט, אַ ביכערסקלאַד, די באָד, די יידישע תפיסה, ספּאָרטפּלאַץ, אַרכיוו. דאָ זיינען די יידישע פּאַרטיזאַנער מיט געווער געשטאַנען עטלעכע מעת־לעת און געוואַרט, גרייטע אויפצונעמען דעם

קאַמף קעגן שונא. דאָ איז געווען דער שטאַב פון די פאַר־טיזאַנער, אַ געווער־לאַגער, אַ מאַלינע, וואו מען האָט זיך געלערנט שיסן און ווי אַזוי זיך צו באַגיין מיט געווער.

עס זיינען געווען צווישן אונדז עטלעכע, וועלכע זיינען געווען קעגן אויסקלייבן אַזאַ אָרט פאַרן מוזיי. „צוריק אין געטאָ דאַרף מען ניט גיין" — האָבן זיי געטענהט. געזיגט האָט אָבער דער צווייטער צד, וועמען איך האָב הייס פאַר־טיידיקט. „גראָד דאָס ווינקל — האַלט איך — איז אַ צו־געפּאַסטער פאַר אַ יידישן מוזיי. דאָס וואָס איז שוין דאָ פאַראַן איז דאָך שוין אויך היסטאָריש. דאָס טאָר ניט אַוועק־געגעבן ווערן אַ וואָסערן ס'איז אַמט, כדי דאָרט צו מאַכן אַ צווייטן „זאַגאָטזערנאָ". מען טאָר גאָרניט פאַרגעסן, וואָס דאָ איז פאָרגעקומען, פאַרקערט, זאָל דאָס אונדז כסדר דער־מאָנען".

ערגער איז, וואָס די בנינים זיינען אין אַ שלעכטן צו־שטאַנד. אַלע פענצטער אָן שויבן, ניטאָ קיין טירן. אַנדערע ווענט זיינען פון דער באָמבאַרדירונג צעשטערט. דורך די דעכער זעען זיך שטיקער הימל.

דער איינציקער אָרט אויף דערוויילל, איז דער קליינער איינשטאָטיקער בנין, וואו ס'איז געווען די תפיסה אין געטאָ.

20סטער אויגוסט. אַ דאַנק דער ענערגישער אַרבעט פון אַ גרופּע רעליגיעזע יידן ווערט אַקצעפּטירט דורך דער מאַכט אַ יידישע קהילה בראש מיט דעם איינציק געראַטע־וועטן ווילנער רב גוסטמאַן (איז איצט דער ראש פון אַ ניו־יאָרקער ישיבה — ש. ק.). צווישן די מיטאַרבעטער זיינען פאַרן אַ שוחט, אַ מוהל, אַ שמש. צוויי קברנים א"אַנד. צו־זאַמען 9 מאַן. די קהילה האָט זיך פאַרקליבן אויף דער

דייטשישער גאַס 19. אין זעלבן הויף איז אויך פאַראַן אַ בית־מדרש.

מיר האָבן איבערגעגעבן דער קהילה די זייטערדיקע רעגיסטראַציע פון די יידן און די בריוו־אָפטיילונג. דאָס פאַרגרינגערט אויך במילא די אַרבעט פון מוזיי.

מיר האָבן זיך פאַר דער צייט אָנגעטראָפן אויף פאַר־שיידענע שוועריקייטן אין דער אַרבעט.

דער דירעקטאָר פון דער ליטווישער וויסנשאַפט־אַקאַ־דעמיע פּראָפ׳ שאַלקאַוסקאַס זאָגט צו, דער דירעקטאָר פאַר קונסט־עניינים באַנייטיס זאָגט צו, דער בילדונגס־מיניסטער זוגזדאַ זאָגט צו, — אַלע ווילן העלפן מיט וואָס זיי וועלן נאָר קענען, אָבער עס דוכט זיך אויס, אַז זיי מאַכן שוועריקייטן. ווען עס איז אויסגעקומען מיט זיי צו ריידן וועגן מוזיי, פרעגן זיי אויף וואָס דאַרפן מיר האָבן אַ ספּעציעלן יידישן מוזיי, עס קאָן דאָך זיין ווי אַן אָפּטיילונג ביים ליטווישן ? (און פאַר וואָס שטיצן זיי דעם קאַראַאימישן מוזיי ?) האָבן מיר גערעדט וועגן אַ יידישער אָפּטיילונג ביי דער וויסנשאַפט־אַקאַדעמיע אין ליטע, זאָגן זיי, אַז עס זיינען ניטאָ קיין יידישע געלערנטע.

ענדלעך, ענדלעך האָבן זיי דערלויבט אונדז צו עקזיס־טירן אָפיציעל, אָבער ניט אונטערן נאָמען מוזיי, נאָר ווי אַ „קאָמיסיע צו זאַמלען מאַטעריאַלן”ביים קונסטאָפּטייל פון בילדונגס־מיניסטעריום.

28טער אויגוסט. מיר האָבן נאָך אַלץ קיין איין גראָשן נישט באַקומען. אַנדערע ענלעכע אינסטיטוציעס (ליטווישע, פּוילישע) אַרבעטן שוין נאָרמאַל מיט געהעריקע בודזשעטן. פריינד העלפן אונדז צו, זעליק קאָזימיראָווסקי האָט היינט

געשיקט טישן, אַ שאַפע, עטלעכע בענקלעך. **שלמה בראַנד** האָט געשאַנקען פון זיין פאַבריק, וואו ער איז דירעקטאָר, עטלעכע לאַנגע בענק, אַ פּאָר שטולן. **יאַנעק שטול** און פייגעלע מילשטיין האָבן געבראַכט פּאַפּיר צו שרייבן, זאַ־גייסקי — טינט, טאַרטאַק — ליכט. דאָס איבעריקע — פּאַפּיר, פעדערס, קנאָפּקעס האָבן מיר אַליין געשאַפן. איבערגעגע־בענע פריינד פון דער יידישער קולטור זיינען זיי אַלע. אָבער מער קענען זיי ניט העלפן. עס פעלן אונדז נאָך בענק, טישן, שטולן, פּאָליצעס, שאַפעס. אויך דער תפיסה־בנין (פאַר דער מלחמה איז דאָ געווען די דרוקעריי פון ראָזענקראַנץ און שריפטזעצער) איז גענוג רואינירט. לויט דער אויס־רעכענונג פון בוי־טרעסט דאַרף קאָסטן ברענגען דאָ אַלץ אין אָרדענונג ביז פערציק טויזנט רובל. סובסידיעס אויף טראַנספּאָרט האָבן מיר אויך ניט, און ווען ניט די אויטאָס, וואָס עס באָרגן אונדז (אויף אַ ניט־געזעצלעכן אופן) יאַנעק שטול (אַרבעט אין אַ טראַנספּאָרט־קאָנטאָר), ה׳ אַלפּעראָוויטש און די פורן פון די חברים מגיד און בראַנד, וואָלטן מיר גאָר ווייניק געקענט אויפטאָן ביים ברענגען פון די ווייסטע ווינקלען פון שטאָט פאַרשיידענע יידישע מאַטעריאַלן, וועל־כע געפינען זיך אָפּ. ניט זעלטן באָרגן מיר אַ האַנט־וועגעלע ביי שכנים און שלעפן זיך מיט דעם דורכן שטאָט מיט בי־כער, צייטונגען, סקולפּטורן, בילדער אד״גל.

מיר האָבן אָנגעגעבן אַ מעמאָראַנדום צום גענעראַל־סעקרעטאַר פון דער ליטווישער קאָמפּאַרטיי ה׳ סניעצקוס וועגן דערלויבן אָן איינמאָליקע יידישע אויסגאַבע. נאָר וואָס איז צו אונדז אָנגעקומען אַ תשובה, אַז סניעצקוס האָט באַ־וויליגט אונדזער בקשה. אַ גוואַלדיקע נייעס! די חברה זיינען שטאַרק צופרידן. מען האָט שוין געמאַכט אַ לחיים. הייסט

עס, אַז ס׳קומט פאַר אַ קער אין דער באַציאונג צו אונדזערע קולטור־באַדערפעניש. מיר זיינען זיכער אין דעם.

3טער סעפטעמבער. עס האָבן זיך שוין פאַררעגיס־טרירט ביז צוויי טויזנט יידן. צווישן זיי אַ באַדייטנדיקע צאָל קינדער. די לערערין צילע ווילדשטיין שלאָגט אָפּ די טירן פון בילדונגס־מיניסטעריום צו באַקומען אַ דערלויבע־ניש צו עפענען אַ יידישע פאָלקסשול און אַן אינטערנאַט פאַר יידישע יתומים. איר צו הילף קומען הויכע יידישע מיליטער־לייט, וועלכע פאַרשטייען אויך, אַז די יידישע קינ־דער קען מען איצט ניט שיקן אין די ליטווישע אָדער פוילישע שולן, וואו די לערער און די קינדער זיינען זייער ווייט צו זיין יידן־פריינדלעך. זיי, די מיליטער־לייט, טאָרן זיך אייגנטלעך ניט מישן אין ציווילע ענינים, אָבער צילע שטייט ניט אָפּ, זי רייסט מיט און זיי גייען.

נעכטן האָבן מיר געבראַכט אויף קאָוואַלסקיס אַ מאַשין פינף גרויסע פעק מיט יידישע מאַטעריאַלן, וואָס זיינען גע־לעגן אויפן הויף פון „סאָיוזאוטיל״ (איינקויף־שטעלע פון פאַר־שיידענע מינים אָפּפאַל). די מאַטעריאַלן האָבן די דייטשן גיט באַוויזן אַוועקצושיקן אויף פאַפּיר־איבעראַרבעטונג אין דער קוטשקורישקער פאַפּיר־פאַבריק. עפענענדיק דעם ערשטן פאַק האָט מען שוין פון אויבן אַרויסגענומען יוסף פערעלס אַ כתב־יד. מיט דער זעלבער מאַשין האָט מען געבראַכט אַ שפּאָר ביסל יידישע צייטונגען, טיילן פון פעדאַגאָגישן אַרכיוו און סקולפּטורן, אַלץ פון ייוואָ, וואָס די דייטשן האָבן גע־האַט גרייט אַריבערצוטראַנספּאָרטירן אין דייטשלאַנד. מער ווי צוויי קורסן מיט דער מאַשין האָט מען ניט געקענט מאַכן. אין „סאָיוזאוטיל״ און אין נאָך אַנדערע ערטער ליגן נאָך

זייער אַ סך מאַטעריאַלן, אָבער מיר האָבן ניט קיין טראַנס־פּאָרט עס צוצונעמען צו זיך.

ס'איז היינט ביי אונדז געווען דער נאַטשאַלניק פאַר אַגי־טאַציע און פּראָפּאַגאַנדע ביים צ״ק פון דער אַלפאַרבאַנדי־שער קאָמוניסטישער פּאַרטיי ח' זיעלאַנאָוו. ער האָט אויפגע־נומען גענויע ידיעות און פּרטים וועגן אונדזערע אַרבעטן.

10טער סעפּטעמבער. כ'האָב אָנגעשריבן אַ באַריכט פאַרן סאָוואינפאָרמביוראָ וועגן די אוצרות, וואָס מיר פאַר־מאָגן אין מוזיי. מיר האָבן נעכטן צוגעשטעלט אַ באַריכט וועגן די שאָדנס, וואָס די דייטשן האָבן אָנגעמאַכט דורכן פאַרניכטן די ווילנער יידישע ביבליאָטעקן. חוץ דעם האָבן מיר צוגעשטעלט אַ באַזונדער באַריכט וועגן דער פאַרניכ־טונג פון די ייוואָ־אוצרות.

אברהם קריזאָווסקי האָט אונדז געבראַכט אַ מתנה קאָ־פּיר־פּאַפּיר, קאָנווערטן און אַ מעקער.

פון באַגראַנסקין האָבן מיר באַקומען טעקעס, שרייב־פּאַפּיר, טשוועקעס. מיר ווערן רייכער.

סוצקעווער איז צוריקגעפאָרן אין מאָסקווע.

11טער סעפּטעמבער. מיט אַ וואָך צוריק האָבן מיר (סוצקעווער יאָסאַדע און איך) איבערגעגעבן אַ מעמאָריאַל ח' סניעצקוסן וועגן דערלויבן אַרויסגעבן אַ יידישע וואָכן־צייטונג נעכטן האָט אונדז ח' זימאַן געמאָלדן, אַז וועגן דעם איז נאָך צו פרי צו ריידן. אָבער מען קען יאָ אַרויסגעבן פון צייט צו צייט אַלמאַנאַכן פון די יידישע שרייבער פון ליטע. איז די שמחה אַ גרויסע ביי אונדזערע שרייבער. ענדלעך וועט מען קענען אָנהייבן אויסלייזיקן די שופלאָדן פון די איבערגעלאָ־זענע מאַנוסקריפּטן.

צום ערשטן מאָל האָבן מיר היינט באַקומען אויסגעצאָלט שכירות. פון די 800 רובל וואָס יעדער האָט באַקומען, האָבן מיר צו 150 געדאַרפט אָפּגעבן צוריק, כדי אויסצוצאָלן די חובות וואָס מיר האָבן גענאָרגט פּריוואַט.

אין צווייטן הויף אויף נומער 8, האָבן מיר געפונען אַ העקטאָגראַפירטן „ווייזער פאַר פּאַרטיזאַנער" אין פּויליש, און אַן אויסגאַבע וועגן פּאַרטיזאַנער אין רוסיש,ביידע אויסגאַבעס האָבן גענוצט די קעמפער אין געטאָ.

די יידישע קהילה אין ווילנע האָט באַקומען טויזנט דאָלער פון אַמעריקע. די מלוכה־באַנק האָט אויסגעצאָלט דערפאַר 5,300 רובל, — קנאַפּע געלט.

12טער סעפּטעמבער. עס זיינען אָנגעקומען פון אַמעריקע זייער אַ סך קליידער. אין אַ טייל בגדים ליגן צעטעלעך אין יידיש, פון וואָס עס איז קענטיק, אַז די מתנות זיינען פון אַמעריקאַנער יידן. דערווייל אָבער האָבן פון די זאַכן באַקומען בלויז ניט־יידן. אין קהילה האָבן זיך רעגיסטרירט טויזנט פיר הונדערט יידן, וועלכע נייטיקן זיך אין אָנטועכץ. די מערסטע פון זיי גייען טאַקע אַרומגעריסן, באָרוועס, און מאַנטלען. ס'איז שוין גוט קאַלט און זיי פרירן. דערצו נאָך איז אין אַ סך שטיבער קיין גלאָז אין די פענצטער ניט פאַראַן. אַ דעלעגאַציע פון דער קהילה לויפט שוין אַרום עטלעכע טעג איבער פאַרשיידענע אינסטיטוציעס, צו פערזענלעכקייטן און אין ערגעץ ענטפערט מען ניט. מען שיקט פון איין אָרט אין אַנדערן. נעכטן האָט מען געענטפערט, אַז די בגדים וועלן פאַרטיילט ווערן דער באַפעלקערונג אויף די אַרבעטסערטער. פון דעם וועלן ליידן דער עיקר די יידן און ספּעציעל די יידישע פרויען און קינדער, וועלכע קענען ניט אַרבעטן, אָדער האָבן נאָך ניט קיין אַרבעט.

— װעלן זײ ניט באַקומען! — איז געװען דער ענטפער.

צוליב דעם האָבן מיר באַשלאָסן צו גײן מיט אַ דעלעגאַציע צו פּאַלעצקיסן (דער ליטװישער מלוכה־פּרעזידענט).

18טער סעפּטעמבער. בײ רעליגיעזע ייִדן איז ראש־השנה. מען דאַװנט מעריב אין בית־מדרש אויף דער דײַטשישער גאַס. שחרית און מוסף דאַװנט מען אין דער גרויסער פּוסטער שטאָטשול. עס רעגנט פון דאַך אויף די מתפּללים. די קהילה־לײַט מיען זיך, מען זאָל די גרויסע היסטאָרישע געבײדע ברענגען אין אָרדענונג.

21סטער סעפּטעמבער. אין שטאָט איז געקומען די טאָכטער פון איליאַ ערנבורג, אויך אַ זשורנאַליסטין. זי איז געקומען זאַמלען מאַטעריאַלן פאַר דער געשיכטע פון דער פּאַרטיזאַנער־באַװעגונג אין ליטע. זי איז אויך געװען בײ אונדז אין מוזײ. זי מאַכט אַ פײַנעם אײַנדרוק. זי איז שטאַרק איבערגענומען מיט די אַלע שװעריקײטן, װעלכע מען מאַכט אונדז אין אונדזערע באַמיאונגען װידער אויפצושטעלן דעם ייִדיש־קולטורעלן לעבן...״

*

מער האָב איך מײַנע טאָגנאָטיצן ניט געפירט. פרײַנד האָבן מיר געעצהט זיך ניט צו פאַרנעמען מיט דעם, װײַל ניט נאָר איך, נאָר אויך אַנדערע קענען לײַדן פון אָט די נאָטיצן, אויב עס זאָל חלילה װאָס געשען און מען זאָל עס בײ מיר געפינען.

ס׳איז אָבער שױן פון דעם צו זען, אַז מיר האָבן שױן פון די ערשטע טעג, װי די שטאָט איז באַפרײַט געװאָרן, דערפילט, אַז מיר זײַנען ייִדן. מיר האָבן אָבער די האָפענונגען אויף גערעכטיקײט, װאָס קומט אונדז, ניט פאַרלױרן. מיר

האָבן געזוכט דערצו פאַרשיידענע תרוצים, ס׳איז אָבער שווער געווען צו געפינען שכלדיקע פאַרענטפערונגען. דערצו נאָך, ווען אין גאַנץ ליטע איז שוין אָנגעגאַנגען אַ נאָרמאַלער לעבן, דער פראָנט האָט זיך שוין אָפּגערוקט גאָר ווייט פון אונדז. עס זיינען שוין געווען טעטיק ליטווישע, רוסישע און פוילישע צייטונגען, זשורנאַלן, טעאַטערן, ראַדיאָ, שולן, אוני־ווערסיטעט אד״גל.

מיר האָבן דעריבער נאָך מער פאַרשטאַרקט אונדזער עקשנות און ווייטער פאָרגעזעצט די אָנגעהויבענע באַמיאונגען צו שאַפן נאָרמאַלע באַדינגונגען פאַר דער יידישער קולטור אין פיל גערימטן ירושלים דליטא אונטער דער סאָוועטישער הערשאַפט.

די ווירקלעכקייט

כדי צו מאַכן אַ מיטינג פון יידישע פאַרטיזאַנער אין אַ גרויסן זאַל, האָב איך באַדאַרפט באַקומען די צושטימונג פון פרייקשאַסן, דער ערשטער פראָפּאַגאַנדע־סעקרעטאַר פון צ״ק פון דער ליטווישער קאָמפּאַרטיי.

מען קען ניט זאָגן, אַז זיין אינטעליגענץ זאָל אים געווען דינען צו זיין הויכן אַמט (דערפאַר האָט מען באַשטימט פאַר זיין פאַרטרעטער דעם יידישן לערער און פאַרטיזאַנען־פירער ה. זימאַן). אָבער די סאָוועטישע רעגירונג האָט געוואָלט ווייזן דער באַפעלקערונג, אַז בלויז ליטווינער זיצן ביי דער רעגירונגס־ און פאַרטיי־מאַכט אין ליטע. ניט נאָר דאָס. די סאָוועטן האָבן אפילו איבערגעלאָזן אויף זייערע אַמטן אַ סך ליטווינער, וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן און אפילו זיי געהאָלפן אין די שחיטות. (דאַקעגן זיינען פאַר־שיקט געוואָרן אין סיביר די שרייבער יאַקובענאַס, אַ סאַ־

ציאַלדעמאָקראַט און קאַזיס באַרוטאַ — אַ סאָציאַליסט־רע־וואָלוציאָנער, וועלכע האָבן אין דער אָקופּאַציע־צייט געהאָלפן ייִדן.)

זעענדיק, אַז מיט זימאַנען וועל איך גאָרניט קענען אויפטאָן (און אפשר האָט ער מורא געהאַט צו שטעלן אַלץ אויף זיך), בין איך געוואָרן אַן אַריינגייער צו פריקשאַסן.

שוין זיין ערשטער ענטפער וועגן מיטינג פון די ייִדישע פּאַרטיזאַנער האָט מיר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז אויף קיין גוטס פון אים וועל איך זיך ניט דערוואַרטן.

— נאָך וואָס דאַרפט איר אַ ייִדישן מיטינג — האָט ער זיך ברוגזדיק געוואָרפן — נאָך וואָס? אָט ווען מיר וואָלטן געהאַט אַזאַ ראַדיאָ־סטאַציע וואָס האָט די קראַפט איבערצו־געבן אייער מיטינג אין אויסלאַנד וואָלט עס געהאַט אַ ווערט, אָבער סתם אַ מיטינג... צו וואָס?

עס האָבן ניט געהאָלפן מיינע טענות וועגן דער וויכטי־קייט פון אַזאַ מיטינג פאַר די ייִדן אַליין. דאָרטן אויפן מי־טינג, וועלן מיר רופן די ייִדישע באַפעלקערונג, די פּאַרטיזאַ־נער — האָב איך געזאָגט — זיי זאָלן זיך אַריינטאָן אין אויפ־בויען צוריק די הרובע ווילנע און דאָס וועט זיין די גרעסטע נקמה וואָס זיי וועלן נעמען אָן די נאַציס.

פריקשאַס האָט זיך אָבער איינגעשפּאַרט:

— איך לאָז ניט — האָט ער געענטפערט — און אויב איר ווילט קענט איר וועגן דעם זיך ווענדן אין מאָסקווע.

גלייכצייטיק האָבן מיר ניט גערוט, כדי צו פאַרווירק־לעכן דאָס אַרויסגעבן דעם ערשטן אַלמאַנאַך פון דער שריי־בער־גרופּע (וועלכע זיינען אַלע געווען מיטגלידער פון סאָ־וועטישן שרייבער־פאַרבאַנד).

אַ שוועריקייט האָבן מיר געהאַט בלויז אין באַקומען יידישע שריפֿט. אין דעם האָט אונדז אַרויסגעהאָלפֿן דער דירעקטאָר פֿון מאָסקווער „עמעס״־פֿאַרלאַג ח׳ סטראָנגין (לעצטנס אַרעסטירט?) וועלכער איז געקומען אויפֿשטעלן אַ יידישע פּאָליגראַפֿישע באַזע אין ווילנע. ער האָט געשיקט יידישע שריפֿט אין ווילנע, און וואו ס׳איז געווען פֿריער די דרוקעריי „אלמנה והאחים ראָם״ און וואו ס׳איז איצט אַ רוסיש־ליטווישע דרוקעריי, האָט געזאָלט געעפֿנט ווערן אַ יידישער אָפּטייל. אָבער ווי גרויס איז געווען מיין אַנטוישונג, ווען האָבנדיק שוין דעם צוזאָג פֿון זימאַנען און פֿרייקשאַסעס צוזאָג סטראָנגינען — האָט מען געענטפֿערט, אַז די פֿראַגע וועגן אַרויסגעבן וואָס פֿאַר אַ ניט איז שריפֿט אויף יידיש איז ניט אַקטועל איצט.

דאָס האָט אונדז ווי געטאָן, און זייענדיק נאָך „גרינע״ סאָוועטישע בירגער האָבן מיר זיך ניט באַגנוגנט מיט די אָפּזאָגן, ווי ס׳איז אין אַזאַ פֿאַל אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד, נאָר מיר האָבן געפּרואווט מזל דורך אַנדערע וועגן, וועגן וואָס איך וועל שרייבן באַזונדער.

די ראַדיאָ־נעץ האָט שוין פֿון די ערשטע טעג, זינט די שטאָט איז באַפֿרייט געוואָרן, געאַרבעט. איך בין אַוועק צום דירעקטאָר פֿון ראַדיאָ און געבעטן, מען זאָל אויסטיילן כאָטש אַ האַלבע שעה אין טאָג אויף יידיש.

— מען קען ניט. איך האָב ניט וועגן דעם קיין שום אָנווייזונגען.

האָבן מיר אָרגאַניזירט אַ כאָר (אונטער דער אָנפֿירונג פֿון קאָמפּאָזיטאָר קלינעצקי), קיינער האָט אונדז ניט געשטיצט. די זינגער זיינען דריי מאָל אַ וואָך געגאַנגען אין די פֿינצ־

טערע אָוונטן אויף די רעפּעטיציעס. מיר האָבן געוואָלט, אַז אונדזער געזאַנג זאָל דערהערט ווערן!

איך בין אַוועק ווידער צום ראַדיאָ־דירעקטאָר און גע־בעטן, ער זאָל דערלויבן אויפצוטרעטן דעם כאָר אין ראַדיאָ.

— נאָר אין ליטוויש, פּויליש, אָדער רוסיש, — איז געקו־מען דער ענטפער.

דער כאָר איז פונאַנדערגעלאָזן געוואָרן.

צרות האָט זיך אָנגעליטן די לערערין צילע ווילדשטיין. זי פלעגט אָפט קומען צו מיר וויינען!

— מיינע פּיס זיינען מיר שוין געשוואָלן געוואָרן פון שלעפּן זיך טאָג־איין טאָג־אויס צו פאַרשיידענע אַמטן. או־מעטום הייסט מען מיר קומען מאָרגן, קום איך מאָרגן, זאָגט מען מיר ווידער מאָרגן.

איין מאָל איז זי געקומען אַ לייכטנדיקע, אַ שיינענדיקע:

— מען האָט דערלויבט צו עפענען אַ פיר־קלאַסיקע יידישע שול, אַ יתומים־אינטערנאַט און אַ קינדער־גאָרטן.

עס האָט זיך ניט געוואָלט גלייבן, אָבער אין עטלעכע טעג אַרום איז קלאָר געוואָרן, אַז אַזאַ דערלויבעניש איז טאַקע פאַראַן.

איר גאַנץ לעבן האָט די לערערין צילע אַריינגעלייגט אין בויען די שול. און ווער ווייס, צי די שול וואָלט געקענט געעפנט ווערן, ווען ניט יידישע אָפיצירן, וועלכע האָבן זיך גענומען דערצו. זיי האָבן אויף זייערע מיליטערישע מאַשינען געבראַכט פאַר דער שול מעבל, האָלץ, שפּייז, דעם רעמאָנט געהאָלפן דורכפירן און מיט מזל — די קינדער־אינסטיטוציעס זיינען געעפנט געוואָרן.

ס'איז געווען אַ שמחה. די קינדערלעך זיינען ווי פלאַ־טערלעך אַרומגעפלויגן איבער זייער היים. לערער האָבן זיך אָפּגעפּונען, דערציער.

און ווען די שול האָט שוין צום סוף שול־יאָר זיך צוגע־שטעלט צו דער קינדער־אָלימפּיאַדע פון דער ליטווישער ראַטן־רעפּובליק, האָט די יידישע שול פאַרנומען דעם ערשטן אָרט! דעם ערשטן אָרט אין געזאַנג, אין טענץ, אין לערנען.

אָבער ווען מען האָט צום סוף שול־יאָר צוגעשטעלט אַ בודזשעט אויפן קומענדיקן יאָר, וואו ס'איז פאָרויסגעזען צו עפענען פאַר די קינדער, וואָס האָבן געענדיקט דעם פערטן קלאַס — אַ פינפטן קלאַס, האָט דער בילדונגס־מיניסטער גע־ענטפערט, אַז מער ווי פיר קלאַסן קען די יידישע שול ניט האָבן.

— ס'טייטש, וואָס זאָלן טאָן די קינדער פון פערטן קלאַס? וואו זאָלן זיי גיין?

— אין די ליטווישע אָדער רוסישע שולן! — איז גע־קומען דער ענטפער.

שפּעטער צו האָט מען זיך דערוואוסט, אַז די פיר קלאַסן האָט מען דערלויבט בלויז צוליב דעם, ווייל די יינגערע קינדער האָבן קיין אַנדער שפּראַך אויסער דער יידישער ניט געקענט. אין דער פיר־קלאַסיקער יידישער שול האָבן זיי לויט דער לערן־פּראָגראַם שוין געדאַרפט באַהערשן אויך די ליט־ווישע און רוסישע שפּראַך, כדי מער ניט צו באַדאַרפן אָנ־קומען צו דער יידישער שול.

טיפע טראַגעדיעס זיינען פאָרגעקומען אין יתומים־אינ־טערנאַט. לויטן באַפעל פון דער מאַכט האָט מען דאָרט גע־מוזט צונעמען נאָר אַזעלכע קינדער, וועלכע האָבן זיך גע־ראַטעוועט אין געטאָ, פון די וועלדער, באַהעלטענישן, לאַגערן.

אָבער די עוואַקואירטע יידישע קינדער וועלכע האָבן זיך צוריקגעקערט פון ראַטן־פאַרבאַנד צוזאַמען מיט די ליטווישע קינדער האָט מען אין יידישן יתומים־הויז ניט געטאָרט אַריינ־נעמען. די אַ קינדער האָבן געוואָלט בעסער זיין צוזאַמען מיט יידישע דערציער און ניט מיט די ליטווישע, וועלכע האָבן זיך צו די יידישע קינדער באַצויגן שלעכט און זיי אפילו אָפט געשלאָגן. ניט האָבנדיק קיין ברירה, האָט די אָנפירונג פון יידישן אינטערנאַט געמוזט אויספירן די באַפעלן פון בילדונגס־מיניסטעריום. האָט געטראָפן אָפט פאַלן, ווען יידי־שע קינדער פלעגן אַנטלויפן פון די ליטווישע דערציאונגס־הייזער, און קומען וויינענדיק, מען זאָל זיי צונעמען אין יידישן יתומים־הויז. מען האָט זיי אָבער גאָרניט געקענט העלפן. פלעגן די קינדער אָפט איבערשלאָפן אויף די טרעפ פון יתו־מים־הויז, אַרומוואַלגערן זיך הונגעריקע אין די גאַסן און דעמאָראַליזירט ווערן.

אַ גרויסן קלאַפּ האָט די יידישע שול באַקומען דורכן אַ־רעסט פון איר גרינדערין, דער לערערין ווילדשטיין.

צוזעענדיק די שוועריקייטן וואָס די רעגירונג מאַכט פאַר דעם יידישן נאַציאָנאַלן קולטור־אויפבוי, האָבן הונדערטער יידן אין ווילנע באַשלאָסן אויסנוצן די מעגלעכקייט וואָס די סאָוועטישע רעגירונג האָט געגעבן ד געוועזענע פוילישע בירגער אַוועקצופאָרן פון ווילנע. פאַרשטייט זיך, אַז קיינער האָט ניט געטראַכט וועגן בלייבן אין פוילן, אַלעמענס דראַנג איז געווען אַוועקצופאָרן דורך פוילן ווייטער. אָבער די ווילנער יידן, וועלכע האָבן, ווי נאָך אַנדערע צענדליגער טויזנ־טער יידן, געוואוסט, אַז ניט אַלע מאָל קען מען זיך באַציען מיט צוטרוי צו די סאָוועטישע פאַראָרדענונגען (מען האָט זיך דערמאָנט וועגן די טויזנטער ווילנער יידן אין ביאַליסטאָק

און אַנדערע ערטער, וועלכע האָבן זיך אין 1940 פאַרשריבן צוריקצופאָרן אין ווילנע און די סאָוועטישע רעגירונג האָט דאַן אַלעמען פאַרשיקט קיין סיביר), האָבן מורא געהאַט צוערשט זיך צו פאַרשרייבן. אייניקע, מער געוואַגטערע האָבן דאָס געפּרואווט טאָן. צווישן זיי איז אויך געווען צילע ווילדשטיין, אָבער נאָך דעם ווי זי האָט זיך פאַרשריבן אַוועקצופאָרן פון ווילנע, האָט איר באַהערשט אַ מורא, מען זאָל זי קומען אַרעסטירן. אין דעם האָט זיך אונטערגערוקט איינע אַ קאָונער ייִדישע פרוי, וועלכע האָט פאַרטרויט צילען אַ סוד, אַז איר קוזין האָט איבערגערעדט אַ סאָוועטישן פליער, וועלכער פליט צוויי מאָל אַ וואָך קיין בוקאַרעשט, ער זאָל פאַר גוט באַצאָלט מיטנעמען אין יעדער פלי זייִנעם, עטלעכע מאַן. צילע האָט זיך דערפרייט. זי וועט ניט דאַרפן פאָרן קיין פוילן און פון דאָרט ווייטער גנבענען גרענעצן ביז ארץ־ישראל. פון בוקאַרעשט, האָט זי געהערט, איז שוין דאָס פאָרן קיין ארץ־ישראל גאָר לייכט. האָט זי איינגעצאָלט די געפאָדערטע סומע געלט און זיך געזעגנט בסוד מיט באַקאַנטע.

אין עטלעכע טעג אַרום איז אָנגעקומען אַ בריוועלע פון צילען, וואָס עס האָט געבראַכט דער סאָוועטישער פליער פון בוקאַרעשט. זי שרייבט, אַז זי איז בשלום אָנגעקומען און זי וועט אין גיכן אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל.

אַזעלכע בריוועלעך האָבן אויך געשיקט די איבעריקע 5 מאַן, וועלכע זייִנען אין געהיים מיט צילען געפלויגן. דערהערנדיק, אַז אַלץ איז דורך בשלום האָבן זיך גלייך געפונען נאָך בעלנים צו פליען, אַזוי איז אַוועקגעפלויגן אַ צווייטע גרופּע, אַ דריטע און מיט אַ מאָל — אַ דונערדיקע ידיעה איבער דעם ייִדישן ישוב אין ווילנע: אַלע דריי גרופּעס ייִדן

זיצן גאָר אין ווילנער לוקישקער תפיסה. ס'האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז דאָס איז געווען אַ געמיינע פּראָוואָקאַציע פון דער נקוו"ד. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אויפן לופטפעלד הינטער ווילנע, אין פּאָרובאַנעק, האָט אויף יעדער גרופּע שוין גע־וואַרט די סאָוועטישע פּאָליציי, וועלכע האָט אַלעמען אַרעס־טירט. אין תפיסה האָט מען יעדערן געצוואונגען אָנצושרייבן בריוועלעך מיט אַ באַשטימטן טעקסט צו זייערע פריינד, וועלכע דער פליער האָט דערנאָך איבערגעגעבן.

אין אַ פּאָר חדשים אַרום, איז פאָרגעקומען דער משפט איבער די געכאַפּטע און מען האָט זיי פאַרמשפט ביז 10 יאָר פאַרשיקונג קיין סיביר.

אויך די אָפט געקומענע געסט פון מאָסקווע (זשורנאַ־ליסטן, מיליטער־לייט, שרייבער א"אנד) האָבן ניט געקענט באַנעמען די פירונג פון דער מאַכט לגבי די יידן. מען האָט מיר געראָטן איך זאָל פאָרן אין מאָסקווע, אויספּועלן, אַז דער יידישער אַנטיפאַשיסטישער קאָמיטעט זאָל עפּעס טאָן, און אפשר וועט זיך מיר איינגעבן צו דערקריכן אין צ"ק פון דער אַלק"פּ(ב), דאָס וואָלט געווען דאָס בעסטע.

אָבער ניט יעדער קען פאָרן אין מאָסקווע. מען דאַרף דערצו האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבעניש, אַ „קאָמאַנדיראָווקע". פריינד האָבן מיר געהאָלפן און איך האָב אַזאַ דערלויבעניש ענדלעך באַקומען.

דער אייגנטלעכער בעל־הבית איבער זיי איז געווען דער פאַרוואַלטער פון דער סאָוועטישער אינפאָרמאַציע־ביוראָ (פאַרקירצט — „סאָווינפאָרמביוראָ") לאָזאָווסקי. פון דעם אַליין איז געווען געדרונגען, אַז דער „יידישער אַנטיפאַ־שיסטישער קאָמיטעט" איז שוין פון פאָרויס באַטראַכט געוואָרן

פאַר אַזאַ אָרגאַניזאַציע, וואָס איז בלויז באַשטימט פאַר אויס־לאַנד, קלאָרער געזאָגט: פאַר פּראָפּאַגאַנדע אין אויסלאַנד. ווייל וואָלט דער יידישער קאָמיטעט באַטראַכט געוואָרן ווי אַן אָרגאַניזאַציע וואָס דאַרף רעפּרעזענטירן די סאָוועטישע יידן, וואָלטן דאָך געעפנט געוואָרן אויך אָפּטיילונגען אין אַנ־דערע שטעט אין לאַנד, עס וואָלט דערלויבט געוואָרן, אַז עס זאָל כאָטש דערשיינען איין יידישע טאָגצייטונג, אַ חודש־זשורנאַל. (דער מאַנגל אין פּאַפּיר, ווי אַנדערע האָבן געוואָלט אויסטייטשן דאָס ניט דערשיינען פון יידישע אויסגאַבעס, האָט דאָ אַבסאָלוט ניט געשפּילט קיין שום ראָל, ווען מען נעמט אין באַטראַכט, אַז אויסגאַבעס אין אַנדערע שפּראַכן זיינען דווקא יאָ דערשינען.) האָט דער קאָמיטעט געאַרבעט אויס־שליסלעך מיטן ציל צו שיקן פּראָפּאַגאַנדע־מאַטעריאַלן אין אויסלאַנד.

בולטער איז מיר דאָס אַלץ אויסגעקומען צו זען, ווען איך בין געווען אין מאָסקווע אין 1944 און 1945. איך האָב דאָן באַזוכט אין משך פון אַ פּאָר חדשים אַלע טאָג דעם קאָ־מיטעט. איך האָב צוגעזען, ווי אַזוי די אַרבעט ווערט געפירט און ס׳איז פאַרשוואונדן געוואָרן פאַר מיר נאָך אַ טרוים: דער טרוים, אַז דער קאָמיטעט קען מיט וואָס ניט איז לינדערן די שווערע לאַגע פון די סאָוועטישע יידן, פון דער יידישער קולטור. איך האָב געפילט דעם גרויסן צער וואָס עס האָבן דערפון אַלע יידישע שרייבער, אַקטיאָרן און די טוער אַרום די פּאָר אַנדערע יידישע אינסטיטוציעס (טעאַטראַלע סטודיע, „עמעס״־פאַרלאַג און יידישע ראַדיאָ־אוידיציע).

לויט דער ליניע פון דער אויסלענדישער פּאָליטיק פון ראַטן־פאַרבאַנד, האָט אויך לאָזאָווסקי געקערעוועט מיט זיין

עקספּאָזיטור מיט דעם ייד׳ אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט. ער האָט שטענדיק באַשטימט וואָס פֿאַר אַ מאַטעריאַלן דער קאָמיטעט דאַרף שיקן אין אויסלאַנד. איז געווען מלחמה־צייט, איז געווען די אַרבעט פֿון קאָמיטעט, פֿאַרשטייט זיך, אויסשליסלעך צו שיקן אַזעלכע מאַטעריאַלן, וואָס זאָלן אָפּשפּיגלען די העלדישקייט פֿון דער רויטער אַרמיי, פֿון די יידישע סאָלדאַטן, אָפֿיצירן, פּאַרטיזאַנער אד״גל. האָט זיך געענדיקט די מלחמה, האָט מען געמיינט, אַז מען וועט קענען ברייט שילדערן פֿאַר אויסלאַנד אויך די גרויסע יידישע טראַגעדיע, וועגן אומקום פֿון הונדערטער טויזנטער יידן אין קיעוו, כאַרקאָוו, מינסק, בערדיטשעוו, סמאָלענסק א״אַנד, אָבער בלויז אַ שפּליטער פֿון דעם איז דערגאַנגען אין אויסלאַנד, ס׳איז גלייך געקומען אַ באַפֿעל צום קאָמיטעט צו שיקן מאַטעריאַלן, וועגן אויפֿבוי, ד״ה ווי אַזוי דאָס ראַטנלאַנד בויט זיך אָפּ.

צו דעם אַלעמען האָבן זיך געמוזט צופּאַסן ניט נאָר די זשורנאַליסטן, נאָר אויך די קינסטלער — פּראָזאַיקער און פּאָעטן.

ווי מען זאָל אָבער די אַרבעט און די טוער פֿון קאָמיטעט ניט משפּטן, דאַרף מען אָבער צוגעבן, אַז לויט די רעכט וואָס עס איז זיי געגעבן געוואָרן, האָבן זיי געטאָן דאָס מעגלעכסטע און אַ מאָל אפֿילו דעם שטעקן איבערגעבויגן.

פֿון דעם אַריבערגעבויגענעם שטעקן פֿלעגן דער עיקר געניסן די יידישע שרייבער, וועלכע פֿלעגן אָפּט, אין גאַנצן ניט לויט דער פֿאַרויסגעזעענער ליניע, שיקן אַזעלכע מאַטעריאַלן, וועלכע זיינען שוין צום געגעבענעם מאָמענט געווען „ניט־אַקטועל״, אָדער, ווען דער מאַטעריאַל איז באַשטאַנען אין „צו פֿיל״ קינסטלערישע ליטעראַטור.

אין מאָסקווע

דאָס וואָס ס'איז פֿאַר גאָטגלייביקע ירושלים, מעקקאַ און רוים, איז מאָסקווע פֿאַר קאָמוניסטן אין גאַר דער וועלט.

פֿאַר דער יידישער באַפֿעלקערונג (ווי דער ניט יידישער) אין ראַטן־פֿאַרבאַנד איז נאָך דערצו מאָסקווע אויך דער צענטער פֿון וואַנען עס קומען אַלע געזעצן פֿאַרן לאַנד און אַלע ידיעות פֿון אויסלאַנד.

גרויסע האָפֿענונגען האָבן יידן אין די ווייטסטע געגנטן פֿון ראַטן־פֿאַרבאַנד אין דער מלחמה־צייט געלייגט אויף דעם יידישן אַנטיפֿאַשיסטישן קאָמיטעט. אין דער מלחמה־צייט האָט דער דאָזיקער קאָמיטעט אין די ראַמען פֿון זיינע מעגלעכקייטן גרופּירט אַרום זיך אַלע יידישע שרייבער, אַקטיאָרן און אויך אַ באַדייטנדיקע צאָל יידן, וועלכע זיינען געווען אויף אַנדערע וויכטיקע אַמטן (פּראָפֿעסאָרן, מיליטער־לייט, זשורנאַליסטן אד"גל) אין לאַנד.

יידן האָבן געמיינט, אַז דער קאָמיטעט איז באמת די רעפּרעזענטאַנץ פֿון סאָוועטישן יידנטום און דעריבער זיינען צום קאָמיטעט אָנגעקומען יעדן טאָג הונדערטער בריוו און טעלעגראַמעס פֿון לאַנד און פֿון אויסלאַנד.

די טוער האָבן אָבער מיט באַדויערונג געמוזט פֿאַרשווייגן די נישטיקע קאָמפּעטענצן וואָס זיינען זיי אָנגעטרויט געוואָרן.

— וואָס ברענגט איר מיר אַזוי פֿיל לידער? — האָט זיך אַ מאָל לאָזאָווסקי אָנגערופֿן צו דעם שפּעטער פֿאַרשטאָרבענעם שכנא עפּשטיין.

אָבער יידישע שרייבער דאַרפן לעבן, דער האָנאָראַר פאַר די ווערק פון די שרייבער איז געווען אַ גאַנץ גרויסער און ניט שטענדיק האָט מען געקענט נאָכיאָגן די ליניע. מיר זיינען באַקאַנט פאַלן פון עטלעכע יידישע שרייבער, וועלכע האָבן זייערע ווערק אין משך פון דער מלחמה כסדר איבערגעאַרבעט (לויט דער ליניע) און צום סוף, ווען זייערע ווערק זיינען שוין גרייט געווען צום דרוק, האָט מען זיי געמוזט אָפּהאַלטן פון דרוקן, ווייל די ליניע האָט זיך אויף ס׳ניי געביטן.

איינער פון די רעדאַקטאָרן פון די אַלע מאַטעריאַלן, דער פעאיקער שרייבער אָרלאַנד (געשטאָרבן אין סוף 1945), האָט זייער פיל ריזיקירט דורכלאָזנדיק אָפּט מאָל די מאַטעריאַלן, וועלכע זיינען ניט אַלע מאָל געווען צו דער צייט געשריבענע, כאָטש זיי זיינען געווען גענוג פּאַטריאָטיש, סאָוועטיש.

דעם שטעקן האָט מען זיכער אויך איבערגעבויגן דערמיט, וואָס אין לאָקאַל פון קאָמיטעט אויף דער קראָפּאָטקין־גאַס פלעגן פון צייט צו צייט איינגעאָרדנט ווערן יידישע קולטור־אימפּרעזעס, וועלכע האָבן ניט געהערט דירעקט צו די רעכט פון קאָמיטעט.

דער ווילן אָבער זיך צוזאַמענצוקומען, זיך צונויפטרעפן מיט יידן, ריידן אַ ביסל אין די קולואַרן איז געווען אַזוי גרויס, אַז פון צייט צו צייט פלעגן אַזעלכע אימפּרעזעס געמאַכט ווערן אונטער פאַרשידענע נעמען.

די אייגנטלעכע אַרבעט פון קאָמיטעט, האָט ווי געזאָגט, דורכויס געטראָגן אַ פּראָפּאַגאַנדע־כאַראַקטער. יעדער בריוו, יעדער טעלעגראַמע אין אויסלאַנד אָדער פון אויסלאַנד האָט געמוזט פריער געוויזן ווערן לאָזאָווסקין, וועלכער האָט אין הסכם מיט די דירעקטיוון פון צענטראַל־קאָמיטעט

פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, וואָס ער פלעגט באַקומען, געזאָגט זיין יאָ־ אָדער ניין־וואָרט, אָדער געמאַכט פּאַרשיי־דענע צוגאָב־באַמערקונגען.

אַזוי איז אויך פאַרשטאַנען געוואָרן דורך דער סאָוועטי־שער רעגירונג די מיסיע פון די צוויי שלוחים אין אויסלאַנד איציק פעפער און שלמה מיכאָעלס.

און אינטערעסאַנט: פון די, וועלכע האָבן געהאַלטן, אַז דער קאָמיטעט פּילט ניט אויס זיין אמתע אויפגאַבע פאַר די לעבנגעבליבענע יידן אין ראַטן־פאַרבאַנד, איז געווען אויך איליאַ ערנבורג. ער האָט פאַר מיר כסדר געטענהט (וועגן מיינע באַזוכן ביי אים אין שטוב — ווייטער):

„עטאָ ניע יעווריעיסקי קאָמיטעט, עטאָ אַנטי־יעווריעיסקי קאָמיטעט" (דאָס איז ניט קיין יידישער קאָמיטעט, נאָר אַן אַנטי־יידישער קאָמיטעט). ער האָט זיך געקריגט כסדר וועגן דעם מיט עפּשטיינען, מיט פעפערן, ביז ער האָט זיך דערווייטערט פון קאָמיטעט און ניט מיטגעאַרבעט מיט זיי. (דאָס האָט ניט, פאַרשטייט זיך, צו דעם, וואָס זיין אונטער־שריפט צווישן די מיטגלידער פון קאָמיטעט פלעגט כסדר גע־געבן ווערן ביז צום סוף פון דער עקזיסטענץ פון קאָמיטעט. אויף דעם האָט לאָזאָווסקי ניט געפרעגט קיין דערלויבעניש...)

יעדער איינער פון די טוער פון קאָמיטעט האָט מורא גע־האַט, טאָמער כאַפּט ער אַריבער די מאָס און טוט עפּעס אַ־זוינס, וואָס איז ניט אין הסכם מיט דער ליניע.

איך וואָלט געקענט פיל דערציילן וועגן פינצטערן ציי־מערל אין בנין פון קאָמיטעט, אויפן ערשטן שטאָק, ווו ס'זיי־נען געלעגן די יידישע צייטונגען פון אויסלאַנד. בלויז יחידי סגולה האָבן געקענט פון דעם געניסן. אַהיים, וואָלט עס,

אפילו, ווען מען וואָלט .געקענט, אויך קיינער ניט גענומען. פלעגן זיך שרייבער אַריינכאַפּן אַהער בגנבה, זיך פאַרשפּאַרן און ביי דעם פאַרכמורעטן עלעקטרישן לעמפּל פלעגט מען דורכקוקן דעם ניו־יאָרקער „טאָג" און די... „מאָרגן־פריי־הייט".

אַן אָפּצווייג פון דער אַרבעט פון קאָמיטעט איז אויך גע־ווען די יידישע ראַדיאָ־אוידיציע.

דאַכט זיך, וואָס וואָלט געשאַט, ווען מען זאָל אויך לאָזן הערן די יידן אין ראַטן־פאַרבאַנד די יידישע אוידיציעס? פאַר וואָס האַט מען יאָ דערלויבט יידישע ראַדיאָ־אוידיציעס פאַר דער מלחמה? אָבער פרעגן טאָר מען ניט, מען ווייס בלויז, אַז יידישע ראַדיאָ־אוידיציעס ווערן אָנגעגעבן נאָר פאַר אויסלאַנד (און אין אויסלאַנד מיינט מען זיכער, אַז דאָס קענען הערן אויך די יידן אין ר"פ) איז מיר אויסגעקו־מען צוויי מאָל אַרויסצוטרעטן פאַרן מיקראָפאָן פון מאָסקווער ראַדיאָ, וואו איך האָב דערציילט די יידן פון אויסלאַנד וועגן ווילנע. אָבער כ'האָב זיך דערביי ניט גוט געפילט, ווייסנ־דיק, אַז די יידן אין ר"פ איז פאַרווערט צו הערן די אוי־דיציעס.

די יידישע שרייבער האָבן אָבער געהאַט כאָטש דורך דעם די געלעגנהייט „אויסצוריידן זיך" אַ ביסל פאַר דער יידישער וועלט. מאַרקיש און בערגעלסאָן, פעפער און האַלקין, די איבעריקע יידישע שרייבער און אויך די שרייבער פון פוילן האָבן דורך די 5-10-15 מינוטיקע אוידיציעס געקענט לאָזן הערן זייער שטים לייענענדיק פראַגמענטן פון זייערע שאַפונגען. דאָס אויפטרעטן פאַרן ראַדיאָ איז אויך גוט באַצאָלט געוואָרן, און דאָס איז די שרייבער שטאַרק צו נוץ געקומען.

לויט די געגעבענע מעגלעכקייטן האָט אויך געאַרבעט די יידישע שרייבער־סעקציע ביים פאַרבאַנד פון די סאָוועטישע שרייבער אויף דער וואָראָווסקי־גאַס. פון צייט צו צייט פלעגן זיי אָרגאַניזירן שעפערישע אָוונטן ערגעץ אין אַ צימער פון פאַרבאַנד. זיכער האָבן די אָוונטן, דורך די באַריכטן אין דער אויסלענדישער פרעסע, געהאַט אַ גרעסערן אָפּקלאַנג אין אויס־לאַנד ווי אין לאַנד, אָדער אפילו ווי אין מאָסקווע גופא.

די מיטלען ווי אַזוי אַנצוזאָגן די מאָסקווער יידן וועגן אַזעלכע אָוונטן זיינען געווען מער נאָך ווי נישטיקע. בלויז אין דער „אייניקייט" פלעגט וועגן דעם אָנגעזאָגט ווערן (דער ראַ־דיאָ און די רוסישע צייטונגען פלעגן ניט אָנגעמען אַזעלכע מעלדונגען), און אַזוי ווי די „אייניקייט" פלעגט זיך דרוקן ניט אין אַ געגנוגנדיקער צאָל עקזעמפּלאַרן און אין מאָסקווע פלעגן זי באַקומען בלויז אַ קליינע צאָל אַבאָנענטן, פלעגן אויך די באַזוכן אויף אַזעלכע אָוונטן זיין אָפּט שוואַכע.

אָבער דאָך פלעגן זיך צו אַזעלכע אימפּרעזעס צונויפ־קלייבן ס'גאַנצע שרייבערישע געזינדל און צוזאַמען מיט אַ פּאָר צענדלינג סתם־יידן פלעגט זיך גאָר אָפּט שאַפן אַ היי־מישע, האַרציקע, וואַרעמע סביבה.

אַזאַ אָוונט איז דוכט זיך מיר געווען אויך די אימפּרעזע געווידמעט ווילנע, וואו איך האָב דערציילט וועגן ווילנע בעת דער אָקופּאַציע, וועגן ווילנער יידישע פּאַרטיזאַנער, און וועגן דער ווילנע פון נאָך די מלחמה־טעג. אין אָוונט האָבן זיך דאַן אויך באַטייליקט פּרץ מאַרקיש, וואָס האָט זיך געהאַט צוריק־געקערט פון ווילנע, וואו ער איז געווען אַ וואָך צייט, אַ. קוש־ניראָוו, וואָס האָט געדינט אין אַ מיליטערישער אָפּטיילונג אין ווילנע, משה בראָדערזאָן, חיים גראַדע, און א. סוצקעווער, וועלכע האָבן געלייענט לידער געווידמעט ווילנע.

דער ווייטיקדיקסטער ענין ביי די יידישע שרייבער, ווי בכלל ביי די יידן אין גאַנצן לאַנד, איז דאַן געווען: פאַר וואָס קוקט זיך די ראַטן־רעגירונג ניט אום אויף די צעמאַטערטע יידן? פאַר וואָס לייגט ניט קיין אַכט די ראַטן־רעגירונג אויף די קולטור־באַדערפענישן פון די יידן?

די בעסטע זאַך וואָלט געווען, האָט זיך זיכער ניט איינער געטראַכט, ווען מען קען דערגיין צו סטאַלינען אַליין, אויסלייגן פאַר אים די גאַנצע לאַגע, ער וועט זיכער זען, אַז מען איז לגבאי די ענינים פון יידן אומגערעכט. ניט איינער האָט אָבער צוריקגעטראַכט: ווייס דען ניט סטאַלין וועגן דעם? מען האָט אפילו דערציילט, אַז ניט איין שרייבער האָט געשריבן בריוו צו סטאַליגען וועגן דעם, אָבער אין קול ואין עונה, אויך ביי זשדאַנאָוון, וואָס איז דאַן געווען דער דירעקטער ממונה אויף די ענינים, האָט זיך ניט איינגעגעבן אויפגענומען צו ווערן. איז געווען דעריבער אַ גרויס גליק, ווען מען האָט זיך דערוואוסט, אַז לאַזאַר מאָיסעיעוויטש קאַגאַנאָוויטש איז גרייט אויפצונעמען אַ דעלעגאַציע פון ייד׳ אַנטי־פאַשיסטישן קאָמיטעט.

בלויז געציילטע טוער האָבן זיך באַראָטן ווי אַזוי צו פרעציזירן פאַר קאַגאַנאָוויטשן די ענינים וואָס מען דאַרף באַרירן. מען האָט צווישן זיך אַ סך דיסקוטירט און לסוף באַשלאָסן זיך אָפּשטעלן אויף צוויי וויכטיקסטע ענינים: נאָכן באַקאַנען אים מיט דער געשאַפענער לאַגע פון די יידן און פון די יידישע שרייבער אין לאַנד, בעטן אים, אַז די פאַרטיי זאָל באַוויליקן, אַז די „איינִיקייט” זאָל אַנשטאָט דריי מאָל אין וואָך אַרויסגיין ווי אַ טאָג־צייטונג און אַז עס זאָל באַוויליקט ווערן איין יידישער חודש־זשורנאַל.

ווי ס'איז צו זען, איז דאָס געווען אַ פּשוטע, וויניקער גאָר ווי אַ באַנציע־שווייג־בקשה. וועגן מער האָט מען אפילו ניט געהאַט די דרייסטקייט צו ריידן.

און אָט איז מען ענדלעך ביי קאַגאַנאָוויטשן.

אויפגענומען האָט ער די דעלעגאַציע (מיכאָעלסן און פעפערן) זייער פריינדלעך. ס'איז געווען פאַר אים אַ נייעס אַ סך זאַכן, וועגן וואָס די דעלעגאַציע האָט אים פּרטימדיק דערציילט. גאָר געוואונדערט האָט ער זיך, ווען ער האָט זיך דערוואוסט, אַז די יידישע שרייבער האָבן אפילו ניט קיין איין אויסגאַבע זיך צו רעפּרעזענטירן פאַרן לאַנד און פאַר דער וועלט. ער האָט טאַקע דעריבער צוגעזאָגט צו ריידן מיט זשדאַנאָוון וועגן דערלויבן אַרויסגעבן אַ יידישע טאָג־צייטונג און אַ יידישן חודש־זשורנאַל.

צופרידענע פון דער אויפנאַמע און פון צוזאָג זייַנען די דעלעגאַטן אַוועק פון קאַגאַנאָוויטשן. מען איז געווען זיכער, אַז היינט־מאָרגן וועט אָנקומען אַן אַרויסרוף אין צ"ק פון דער פּאַרטיי, וואו עס וועלן געגעבן ווערן די גענויע אינסטרוק־ציעס וועגן דיביידע אויסגאַבעס.

האָט מען געוואַרט און מען האָט געהאָפט. זיינען אַוועק וואָכן און חדשים און יאָרן. זשדאַנאָוו איז פאַר דער צייט גע־שטאָרבן, אָבער ווען ער וואָלט געלעבט, וואָלט דער ענין אויך ניט דערליידיקט געוואָרן. ס'איז קלאָר געוואָרן, אַז די פּאַר־טיי האָט קיין שום אינטערעס ניט, זיך צו פאַרנעמען מיט יידישער אַרבעט.

ניט ביי איין יידישן טוער האָט זיך דאַן געשטעלט אַ האַרבערע שאלה: ווי אַזוי איינצוהאַלטן די אָרעמקייט, וואָס עס איז שוין פאַראַן, וואָס איז דערלויבט, נעמלעך די שוואַכע „אייניקייט", דעם דלותדיקן „עמעס"־פאַרלאַג און די

עטלעכע יידישע טעאַטערן. (וואָס שייך די צוויי פיר־קלאַסיקע שולן אין קאָוונע און ווילנע און די שול אין טשערנאָוויץ, האָט מען פאַרשטאַנען, אַז „דאָס איז אויף דערווייל״.)

דאָס איז געווען זייער אַ האַרבע שאלה צו פאַרענטפערן אין דער פּראַקטיק. האַרב... ווייל אַזוי האָבן זיי געוויס פּאָרויסגעפּילט, געשפּירט, כאָטש קיינער אין דער וועלט און אויך זיי, די יידיש־סאָוועטישע שרייבער, האָבן ניט גערעכנט, אַז אַזוי גיך זאָל קומען צו אַזאַ שוידערלעכן סוף.

אויף דער סטאַראָפּאַנסקע־געסל נומער 1 האָט זיך געפונען דער „עמעס״־פאַרלאַג. ניט איין מאָל בין איך דאָרט געווען. עס ליגט נאָך ביי מיר אַ קאָנטראַקט וואָס איך האָב געמאַכט מיטן פאַרלאַג וועגן אַרויסגעבן מיינע אַ זאַמלונג. אויך דאָ בין איך געבליבן אַ געפּלעפטער, ווען איך בין צום ערשטן מאָל אַהער אַריינגעקומען. פינצטערע, שמאָלע טרעפּ. אַ פינצטערער קאָרידאָר, און אויך אין דעם ענגן קאָרידאָר געהערן ניט אַלע צימערן צום פאַרלאַג. עטלעכע צימערן פאַרנעמט גאָר אַ ביוראָ פון אַ שניידער־קאָאָפּעראַטיוו.

אָבער כאָטש אין אָרעמקייט, האָט דאָך דער פאַרלאַג בראש מיטן ענערגישן אָנפירער סטראָנגין, אויסגעפירט איינע פון די וויכטיקסטע קולטור־שליחותן אויף דעם יידישן קולטור־געביט ניט נאָר פאַר דער יידישער סאָוועטישער ליטעראַטור.

די קאָלאָסאַלע שוועריקייטן ביים אָנפירן און רעדאַגירן אַ פאַרלאַג אין ראַטן־פאַרבאַנד קענען ווידער גענוג פאַרשטיין נאָר די, וועלכע האָבן געהאַט צו דעם אַ שייכות, וועלכע זיינען דאָרט געווען. אַ, וויפל מאָל אַזעלכע אָנפירער צי רעדאַקטאָרן האָבן זיך שוין אויף דעם וועג אויסגעגליטשט.

און כאַטש פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַרן אַרויסלאָזן אַ בוך צום דרוקן איז דאָך דער גלאַוולִיט (סאָוועטישע צענזור), זיינען אויך די שרייבער ווי די רעדאַקטאָרן און אַרויסגעבער קיין מאָל ניט געווען זיכער, צי זיי האָבן ניט דורכגעלאָזן עפּעס „טרייפֿס". אָבער צי דאָס בוך וועט ניט ווערן אויס כשר אין 10 צי אין 20 יאָר אַרום און זיי וועלן דאַרפֿן טייער באַצאָלן.

ס'וועט נאָך אַ מאָל זיכער געשריבן ווערן וועגן דער געשיכטע פֿון דער סאָוועטישער צענזור, ערשט דאַן וועט מען זיך קענען דערוויסן שטוינענדיקע פּרטים פֿון אָט דער האַלבסודותדיקער אינסטיטוציע.

ווען דייטשלאַנד איז אָנגעפֿאַלן אויף דעם ראַטן־פֿאַרבאַנד און די נאַציס זיינען דערגאַנגען ביז מאָסקווע, האָט זיך אין דער סאָוועטישער הויפּטשטאָט פֿונאַנדערגעבושעוועט אַן אַנטימלוכהשער און אַנטי־יידישער פּאָגראָם. מען האָט געבראָכן שויבן פֿון מאַגאַזינען, פֿון הייזער, מען האָט גערויבט, מען האָט געשלאָגן און ביז וואַנען די מאַכט האָט איינגעשטעלט די אָרדענונג איז בינו לבינו אויך חרוב געוואָרן די דרוקעריי פֿון „עמעס"־פֿאַרלאַג.

זייער שווער איז אָנגעקומען דערנאָך דעם פֿאַרוואַלטער אויפֿצושטעלן די דרוקעריי איבער אַ נייס. אָבער די ליבע און די איבערגעגעבנקייט צו דער אַרבעט פֿון אַ ריי פֿריינד פֿון דער יידישער קולטור האָט די אינסטיטוציע אָפּגעבויט. מען האָט זיך געשטיקט אין די ענגע צימערלעך. מען האָט זיך געשטיקט אין דער ענגער זעצעריי. מען האָט געמוזט אַריבערטראָגן דרוקן דעם זאַץ אין אַנדערע דרוקערייען, אָבער די אַרבעט איז געטאָן געוואָרן. סטראַנגין, די שרייבער פֿאַל־

קאָוויטש, פרומקין, רויטמאַן און דער טעכנישער פערסאָנאַל האָבן אַלץ געטאָן כדי די אַרבעט פון פאַרלאַג זאָל קלאַפּן און צוזאַמען מיט זיי איז די יידישע שרייבער־משפחה געווען צופרידן, הערנדיק אַז אַמעריקאַנער יידן האָבן אַרויסגעשיקט אויך פאַרן „עמעס״־פאַרלאַג אַ נייע דרוק־מאַשין. און אָט איז אָנגעקומען די דרוק־מאַשין. אָבער עס איז ניט געווען וואו זי צו שטעלן און מען האָט זי אַריינגעשטעלט אין אַן אַנדער דרוקעריי און צו יידן איז דאָס קיין מאָל שוין ניט אָנגעקומען, אַזוי ווי עס זיינען כמעט ווי ניט דערגאַנגען צו זיי טויזנטער פּאַקעטן מיט שפּייז און קליי־דער פון אויסלאַנד.

אויפן אַדרעס פון קאָמיטעט פלעגן אָנקומען צענדליגער וואַגאָנעס בגדים פון אויסלאַנד פאַר דער יידישער באַפעל־קערונג פון ראַטן־פאַרבאַנד. קיין מאָל האָט אָבער דער קאָ־מיטעט זיי ניט געקענט אָפּנעמען. ווען איך האָב זיך באַקלאָגט, אַז ווילנער יידן, קינדער און פרויען, גייען אַרום האַלב נאַ־קעטע, האָבן טוער פון קאָמיטעט געפּרואווט אינטערווענירן, מען זאָל כאָטש אַרויסגעבן אַ 500 קאָמפּלעטן בגדים פאַר ווילנער קינדער. און ווי אַ סך אַנדערע זאַכן, האָט זיך אויך די אינטערווענץ געענדיקט מיט גאָרניט.

פאַרשטייט זיך, אַז אויך דעם יידישן טעאַטער האָב איך ניט אויסגעלאָזן. געשטעלט האָט מען דאַן אַ מאָנטאַזש פון יידישע פאָלקסלידער אויפגעשטעלט פון מ. שניאור א״נ „פריילעכס״. גראָד דעם אָוונט, וואָס איך בין געווען, איז גע־ווען אין טעאַטער אַ סענסאַציע. עס זיינען געקומען זען די פאָרשטעלונג די געוועזענע סאָוועטישע דיפּלאָמאַטן אין אויסלאַנד, די יידן ליטווינאָוו און מאַיסקי, צוזאַמען מיט זיי איז אויך געקומען לאָזאָווסקי מיט זיין טאָכטער.

די טעאַטער־טרופּע און די שפּיל האָט זיך מיט גאָרניט אַרויסגעהויבן פון אַ פּשוטער פאָרשטעלונג פון יידישע טעאַטער־טרופּעס אין פּוילן. אָבער „פריילעכס" האָט געצויגן טאָג־איין טאָג־אויס אַ גוואַלדיקן עולם צוליב די יידישע פאָלקסלידער, ניגונים, טענץ און סצענעס פון אַמאָליקן שטייגער־לעבן. ס'איז געווען אַ מין רעווי פון ליד און טאַנץ, וואָס האָט אָפּגעשפּיגלט אַן אַמאָליקע יידישע חתונה. דער עולם האָט גוואַלדיק הנאה געהאַט און מען פלעגט גיין זען און הערן די פאָרשטעלונג ניט איין מאָל.

לויטן אויסדרוק אויף די פּנימער פון די יידישע דיפּלאָמאַטן האָב איך באַמערקט, אַז זיי זיינען אויך צופרידן, כאָטש ווען דער פאָרהאַנג פלעגט זיך אַראָפּלאָזן און דער עולם האָט אַפּלאָדירט האָבן זיי די צופרידנקייט דורכן אַפּלאָדירן ניט אַרויסגעוויזן.

שפּעטער צו האָט דער יידישער טעאַטער באַקומען אפילו איינע פון די סטאַלין־פּרעמיעס פאַר דער „פריילעכס"־אויפפירונג. איך וויל ניט זיין קיין נביא, נאָר אויב די סאָוועטישע „קריטיק" לאָזט ניט צו רו דעם טויטן מיכאָעלס, האָב איך שטאַרק מורא, אַז מען וועט זיך נעמען אויך צום ספּעקטאַקל „פריילעכס" וואָס ער האָט רעזשיסירט, אפילו ווען די פאָרשטעלונג איז פּרעמירט געוואָרן. אַזעלכע פּאַסירונגען אין סאָוועטישן לעבן זיינען שוין געווען.

מען האָט געבענקט צו די צייטן פון דער... יעווסעקציע. איך האָב זיך צוערשט געוואונדערט, אָבער מען האָט מיך סוף כל סוף „איבערצייגט". איך האָב פאַרשטאַנען די פאַרגנטפּערונגען: אַז ווען די יעווסעקציע איז געווען, האָט עס געהייסן, אַז די רעגירונג און די פּאַרטיי געפינען איין, אַז ס'איז נייטיק אַן אַרבעט אויף דער יידישער גאַס און דערי־

בער האָבן זיי געפּונען פאַר נייטיק צו שאַפן אַ „יעווריעס־קאַיאַ סעקציאַ" (יידישע סעקציע), כדי די וועלכע שטייען בראש פון דער אָרגאַניזאַציע זאָלן אָנפירן מיט פון פאָרויס באַשטימטע אַרבעטן צווישן די יידישע מאַסן. די טוער פון אָט דער סעקציע האָבן דעריבער געטאָן פאַרשיידענע קולטור־אויפקלערערישע אַרבעטן אויף דער יידישער גאַס.

אין ראַטן־פאַרבאַנד זיינען דאַן דערשינען אַ רייי יידישע טאָגצייטונגען, זשורנאַלן, צענדליגער יידישע שולן, אינסטיטוטן, קאַטעדרעס, טעאַטערן און דאָס גלייכן.

דער באַרג־אַראָפּ פון דער יידישער קולטור, האָבן מיר אָבער געזאָגט די קדיש־זאָגערס נאָך דער יעווסעקציע, האָט זיך אָנגעהויבן אין ראַטן־פאַרבאַנד דאַן, ווען די פּאַרטיי האָט באַשלאָסן די יעווסעקציע פונאַנדערצולאָזן. דאַן, הייסט עס, האָט די רעגירונג באַשלאָסן, אַז ס'איז שוין ניט וויכטיק צו פירן קיין באַזונדערע אַרבעט אויף דער יידישער גאַס.

איך האָב ניט געוואָלט ווי טאָן מיינע יעווסעקציע־פאַרטיידיקער, נאָר איין געדאַנק איז מיר דורכגעשוואומען ניטווילנדיק די יידנראַטן אין אַ רייי געטאָס, וועלכע האָבן אונטערן דרוק פון די נאַציס מיטגעהאָלפן הרוב מאַכן אַ רייי געטאָס און דערנאָך זיינען זיי אַליין אויך אומגעקומען.

איך ווייס, אַז ווי די מערסטע אָנפירער פון די יידנראַטן האָבן אויך געוויס די מערסטע אָנפירער פון דער יעווסעקציע געגלייבט, אַז ס'וועט זיך זיי דאָך איינגעבן וואָס צו ראַטעווען. אין אָט דעם ווילן זיינען פיל נכשל געוואָרן און אומגעקומען פאַר דער באַשטימטער צייט. אָבער די אַרבעט פון די ביידע מינים יידנראַטן און זייער אייגענער סוף ביי די ביידע רעגירונגס־סיסטעמען איז דאָך געווען דער זעלבער: ליקווידאַציע.

ניט דאָ איז דאָס אָרט צו משפּטן די יידנראַטן אין נאַצי־דייטשלאַנד און אין ראַטן־פאַרבאַנד, ס'איז צו אַ קאָמפּליצירטער ענין כדי עס אַזוי אויבנאויפיק צו באַהאַנדלען. ווען מען זאָל זיי דאַרפן משפּטן, וואָלטן דאָך צוערשט געדאַפּט געמשפּט ווערן אויך די רעגירונגס־סיסטעמען, וואָס האָבן געבראַכט, אפילו די גרעסטע גייסטער, צו די גרעסטע מענטשלעכע נסיונות, ביז צום אויסקלייב: לעבן אָדער טויט, פרייהייט אָדער פאַרשיקונג, זיין צוזאַמען מיט דער משפּחה אָדער ווערן אויף אייביק צעשיידט. איך ווייס ניט, צי מענטשן, וועלכע זיינען ניט געווען אין אָט די באַדינגונגען, קענען גענוג אַריינדרינגען אין אָט דעם קאָמפּליצירטן לאַבירינט פון מענטשלעכע לעבנס. אָבער אינעווייניק, אין זיך זיינען סוף כל סוף מענטשן די זעלביקע ווי זיי זיינען פריער געווען, גוטע אָדער שלעכטע, בייזע אָדער צוגעלאָזענע.

אַ ביישפּיל פון אָט דעם געזאָגטן האָב איך פאַר זיך געהאַט, ווען איך בין בייגעווען אין יענער צייט אין מאָסקווע אויף דער קאָנפערענץ פון די פּוילישע יידן אין ראַטן־פאַרבאַנד.

צו די פּוילישע יידן זיינען דאַן אויך געקומען זיך אָנוואַרעמען די יידישע סאָוועטישע שרייבער. וועל איך קיין מאָל ניט פאַרגעסן די דערעפענונגס־זיצונג, ווען דער חזן משה קוסעוויצקי (איצט אין אַמעריקע) האָט געמאַכט אַן אל מלא רחמים נאָך די פאַרשניטענע מיליאָנען יידן. דער פולגעפאַקטער עולם אין זאַל איז צוזאַמענגעבראָכן געשטאַנען און יאָמערלעך געוויינט און העכער פון אַלע האָט זיך געטראָגן דער געיאָמער פון יידישע שרייבער פון ראַטן־פאַרבאַנד. דער איינדרוק איז געווען אַ דערשיטערנדיקער.

אַנטקעגן וואָס איך דערצייל עס? קעגן דעם, מען זאָל

ניט משפטן פון ווייטן מענטשן, ניט פּרואוונדיק פריער אַרייַנ־ דרינגען אין די טיפסטע טיפעניַשן צו זיי. ס׳איז מיר דאַן אויסגעקומען זיך איבערצייגן, אַז ס׳איז נאָך קיין מאָל ניט געווען אַזוי צוגעפּאַסט דאָס באַקאַנטע ווערטעל „אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו״ (זאָלסט ניט משפטן דיין חבר, ביז וואַנען דו וועסט ניט זיין אויף זיין אָרט), ווי דאַן, ווען איך בין געווען אויף דער קאָנפערענץ פון די פּוילישע יידן אין מאָסקווע, אָדער ווען איך האָב זיך נעענטער באַקאַנט מיטן לעבן, שאַפן און אַנדערע פּרטים, וועלכע האָבן געהאַט אַ שייכות מיט די יידישע שרייבער אין ראַטן־פאַרבאַנד.

און אַז איך בין שוין באַקאַנט געוואָרן מיט אַלע יידישע שרייבער, אַקטיאָרן און טוער פון יידישן מאָסקווע, האָב איך שטאַרק געוואָלט זיך אויך זען און דורכשמועסן זיך מיט „אונ־ דזער״ איליאַ ערנבורגן, וועלכער איז אין יענער צייט געווען פון די באַרימטסטע פּערזענלעכקייטן, מיט וועמען אויך מיר, יידן אין לאַנד האָבן זיך שטאַרק געגרייסט.

ביי ערנבורגן

געוויס האָבן די לייענער געהערט, אָבער עס שאַט ניט איבערצודערציילן נאָך אַ מאָל:

אין מאָסקווע האָט זיך מיט אַ געוויסער צייט צוריק אָנ־ געהויבן אויף אַ קאַמפּאַניע קעגן ערנבורגס בוך „שטורעם״. און אַז מען זוכט און מען געפינט ניט, מוז מען, אויב מען דאַרף, עפּעס געפינען. די „קריטיקער״ האָבן אָנגעהויבן אַטאַ־ קירן פאַרשיידענע שטעלן פון זיין בוך און פאַר איין וועגס האָט מען זיך אַ נעם געטאָן אויך צו זיינע איבעריקע ווערק. אויך די ביוראָ פון די סאָוועטישע שרייבער האָט גענומען אַ וואָרט אין דעם ענין. ס׳איז צונויפגערופן געוואָרן אַן אַל־

געמיינע פאַרזאַמלונג פון די מאָסקווער שרייבער, וואו אויך ערנבורג איז געקומען, כדי „שעפעריש" צו באַהאַנדלען זיינע ווערק.

דער בעל־דבר זיצט זיך אויבן אָן, אָבער פאַררוקט אין אַ ווינקל און הערט זיך צו, ווי עס פליען אויף זיין אַדרעס די שוין באַקאַנטע ווערטער פון סאָוועטישן „קריטיקער"־לעקסיקאָן. מען זשאַלעוועט אים ניט. אויף דעם פערדל האָבן זיך דאָ אַרויפגעכאַפּט דער עיקר די יעניקע, וועלכע האָבן שוין פון אַ לאַנגער צייט זיך געוואָלט מיט אים אָפּרעכענען, וועלכע האָבן ניט געקענט צוזען ערנבורגס עולה לגדולה ווערן. און ווען קען מען דען האָבן דערצו אַ געלעגנהייט ווי אין אַזאַ מאָמענט?

אין גאַנג פון דער דיסקוסיע בעט אויך דער אָנגעגריפענער אַ וואָרט.

ערנבורג שטעלט זיך אויף און הייבט שטיל אָן:

— חשובע חברים, איך דאַנק אייך זייער פאַר אייערע וויכטיקע באַמערקונגען וועגן מיין שאַפונג. איך האַלט אָבער, אַז סאָוועטישע שרייבער און קריטיקער וואָלטן זיך אויך באַדאַרפט צוהערן צו דער שטים פון פאָלק, פון די לייענערמאַסן. און אַט וועל איך פאָרלייענען אַ בריוו פון אַזאַ לייענער צו מיר, וואָס איך האָב די טעג באַקומען. ערנבורג נעמט אַרויס פון בוזעם־קעשענע זיין פּאַלאַרעס, נעמט אַרויס פון דאָרט אַ פּאַפּיר. דער עולם שרייבער קוקט אויף אים מיט אומצוטרוי און אפילו מיט חוזק. ס'הייסט, „וועמען וויל ער דאָ אַרייננאַרן?" נאָר ערנבורג לייענט שוין: — „טייערער איליאַ ערנבורג, איך האָב נאָר וואָס פאַרענדיקט לייענען אייער בוך „שטורעם". ס'איז מיר זייער שטאַרק געפעלן געוואָרן,

שרייבט ווייטער לטובת דער סאָוועטישער ליטעראַטור. — סטאַלין".

ערנבורג האָט זיך גלייך צוריקגעזעצט אויף זיין אָרט. עס איז געוואָרן אַן אומגעוויינלעכע קאָנסטערנאַציע אין זאַל. אַ מהומה. פנימער זיינען בלייך געוואָרן. ניט איינער פון די רעדנער האָט זיך פאַרשאַלטן דאָס לעבן, וואָס ער האָט גערעדט. דאַקעגן די איבעריקע, וועלכע האָבן נאָך ניט גערעדט, האָבן גליקלעכע שוין דערנאָך דערוויזן, ווי טיף קינסטלעריש און סאָוועטיש ערנבורג איז אין זיינע ווערק און וואָס פאַר אַ פעלערן דאָ האָבן געמאַכט די פריער אַרויסגעטרעטענע רעדנער...

עס מאַכט זיך ניט זעלטן אין מאָסקווע, ווען די אָפיציעלע אינסטאַנצן ווילן אויספּרובירן די שטימונג ביי זייערע בירגער. דאָס ווערט געטאָן אָפט אויף אַ גראָבן אופן. איך האָב שוין דערמאָנט וועגן דעם, ווי אַזוי מען האָט דורכגעפירט צווישן יידן־פּליטים אָפיציעלע רעגיסטראַציעס, ווער עס וויל פאָרן אין זיין וווינאָרט, און דערנאָך האָט מען אַלעמען פאַרשיקט אין סיביר. אַזוי ווערט אויך פון צייט צו צייט אויסגעפאָרשט די פּאַטריאָטישקייט פון דער סאָוועטישער אינטעליגענץ, וואָס אַ בולטער ביישפּיל דערפון איז אויבן געווען געוואָרן.

ווען איך בין דאָס ערשטע מאָל געקומען צו ערנבורגן אין שטוב, איז געווען עטלעכע טעג נאָכדעם, ווי אין מאָסקווע האָט מען גערעדט, אַז סטאַלין האָט אָנגעקלונגען צו ערנבורגן אין שטוב און אים אויסגעדריקט אָנערקענונג פאַרן בוך „דאָס פאַלן פון פּאַריז". מען האָט גערעדט וועגן דעם וואָכן לאַנג און מען האָט געזען אין דעם אַ סימן, אַז ערנבורג שטייט פעסט אויף זיינע פאַרנומענע פּאָזיציעס.

דאָס האָט אים אויך צוגעהאָלפן צו באַקומען אויף דער חשובער גאָרקי־גאַס נומער 8 אַ דירה. אָבער צוליב דעם, וואָס די דירה האָט זיך געפונען אויפן זעקסטן שטאָק און דער עלעווייטער האָט, ווי געוויינלעך, זייער אָפט ניט געאַרבעט, האָט ער, זיין פרוי און טאָכטער ווי אַלע איבעריקע איינ־ווינער פון הויז און די געסט, וואָס פלעגן קומען צו אים, געהאַט אַ גאַנץ שווערע אַרבעט, ביז וואַנען זיי פלעגן אַרויפ־גיין די צענדלינגער טרעפ. אָבער דאָס גליק צו באַקומען אַן עטלעכע צימערדיקע דירה אין סאַמע האַרץ פון מאָסקווע האָט איבערגעוויגן אַזעלכע קלייניקייטן.

דריי מאָל איז מיר אויסגעקומען צו זיין ביי ערנבורגן אין שטוב און שטענדיק האָב איך אים געטראָפן אַרומגע־רינגלט מיט בערג בריוו, וואָס ער פלעגט באַקומען פון גאַנצן לאַנד.

טאַקע פון אָט דער קאָרעספּאָנדענץ פלעגט זיך אויך אָנ־הייבן אונדזער שמועס. ער דערציילט, וואָס פאַר אַ גוואַלדי־קער היסטאָרישער מאַטעריאַל די בריוו זיינען. ער ווייזט אַ גרויסן בוך, וואו אַלע בריוו און אַלע מאַטעריאַלן וואָס ער באַ־קומט פון גאַנצן לאַנד וועגן די שחיטות אויף דער יידישער באַפעלקערונג זיינען אין אָרדענונג אויסגעלייגט, און וואָס מען קען זיך פון זיי דערוויסן. אין שמועס קומט מיר אויס צו באַרירן דעם ווייטערדיקן ענין, פאַר וואָס די סאָוועטישע באַפעלקערונג, וועלכע איז געווען אָקופּירט פון די דייטשן האָט מיט גאָרניט געהאָלפן די יידן, נאָר פאַרקערט, גאָר אַ גרויסער טייל פון זיי, דער עיקר די יוגנט, האָט גאָר גע־האָלפן די דייטשן אין די שחיטות.

ערנבורג האָט וועגן דעם גאַנץ געטוי געוואוסט. ער האָט אָפּזיפצנדיק געשוויגן אַ ווײַלע און דערנאָך אַרויסגעצויגן אַ קאָ־

פיִע פון זיינעם אַ בריוו וואָס ער האָט געשיקט צו אַ פויער אין אוקראַינע, אַ פויער וואָס האָט אויסבאַהאַלטן אַ יידיש מיידעלע.

— זיינען אייך באַקאַנט, חבר ערנבורג, אַ סך אַזעלכע פאַלן? — פרעג איך.

— ליידער, ליידער... — האָט ער געענטפערט.

ס'איז פאַר אים שוין ניט געווען קיין איבערראַשונג די מאָרד־באַציאונג פון דער סאָוועטישער באַפעלקערונג לגבי די סאָוועטישע יידן.

ניט ווייניקער איבערראַשונגען האָב איך אים אָבער געמאַכט, ווען איך האָב אים דערציילט וועגן מיינע איבערלעבונגען אין די וועלדער. דאָס האָט אים זייער אינטערעסירט, ווייל מיט די העלדנטאַטן פון די יידישע פאַרטיזאַנער האָט ער זיך זייער אַ סך אָפּגעגעבן. ער האָט מיר אפילו גלייך מיט שטאָלץ אָנגעוויזן אויף אַ צוועלפיעריקער יידישער מיידעלע פון פינסק, אַ פאַרטיזאַנקע, וועלכע ער האָט אַדאָפּטירט און ער און זיין פרוי פרואוון פאַרבייטן דאָס מיידעלע אירע אויסגעמאָרדעטע עלטערן.

ערנבורג האָט זיך זייער אינטערעסירט ווי אַזוי עס לעבן די יידן אין ווילנע, ווי אַזוי עס לעבן דאָרט די יידישע פאַרטיזאַנער. (ער איז געווען הינטער ווילנע ווען פאַר דער שטאָט זיינען נאָך געגאַנגען קאַמפן און זיך געטראָפן דאָרט מיט די קעמפנדיקע יידישע פאַרטיזאַנער.)

ער האָט אויפמערקזאַם אויסגעהערט וואָס איך דערצייל און אויך ער איז געווען ביי דער מיינונג, אַז די מאַכט־אָרגאַנען אין ליטע פירן ניט אויס די באַפעלן פון דער צענטראַלער מאַכט בנוגע די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן. ער האָט דעריבער מיך פאַרבונדן מיט אַ הויכן באַאַמטן פון סאָוואיג־

פאָרמביוראָ, פאַר וועמען איך האָב ווידער אַלץ אויסדערציילט. דער לעצטער האָט צוגעזאָגט מיך צו פאַרבינדן מיט דעם פאַרוואַלטער פון די קולטורן פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן ביים צענטראַל־קאָמיטעט פון דער פאַרטיי.

פאַר אַזאַ באַגעגעניש האָב איך זיך שוין אַליין אויך איבערגעשראָקן. ווער ווייס, האָב איך געטראַכט, צי איך זאָל דאָרט זאָגן דעם גאַנצן אמת, אָדער צי זאָל איך זיך אָפּשטעלן בלויז אויף עטלעכע פון די סאַמע וויכטיקסטע פונקטן און... און אפשר בין איך גאָרניט דער וואָס דאַרף רעפּרעזענטירן דעם ייִדישן ישוב אין ליטע... איך האָב אָבער דערנאָך אויפגעהערט מער צו טראַכטן וועגן דעם, ווייל מען האָט מיר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז ס'איז נאָך ניט קיין ראיה, אַז איך זאָל אויפגענומען ווערן אין אַזאַ פּלאַץ, וואָס איז דער וויכטיקסטער אין גאַנצן לאַנד.

אויפן דריטן טאָג האָט מען געקלונגען צו מיר אין ייִדישן אַנטיפאַשיסטישן קאָמיטעט, אַז ס'איז פאַר מיר אויף מאָרגן 11 אַ זייגער פרי אָפּגעלייגט אין איינע פון די פענצטערלעך פון דער פּראָפּוסקן־ביוראָ (דערלויבענישן־ביוראָ) פון צ"ק פון דער פאַרטיי אַ דערלויבעניש אַריינצוגיין אין איינעם פון די בנינים פון צ"ק צו דער הבֿרטע פּעטראָסיאַן. איך בין גלייך אַריין צו די טויער פון קאָמיטעט זיך אַן עצה האַלטן וואָס איך זאָל פאָדערן.

קיינער האָט מיר אָבער קיין קלאָרן ענטפער ניט געגעבן. כמעט יעדער האָט מיר געעצהט איך זאָל זאָגן וואָס איך פאַרשטיי אַליין. האָב איך באַשלאָסן צו זאָגן אַלץ אַזוי ווי עס איז. דעם גאַנצן אמת. קיין זאַך ניט פאַרשווייגן.

צו דער באַשטימטער צייט בין איך שוין געווען אין דער גרויסער פּראָפּוסקן־האַלע. נאָך אַ געוויסער הקירה־ודרישה פון

מײַנע דאָקומענטן איז מיר אַרויסגעגעבן געוואָרן די דערלױ־בעניש.

האָט ניט צו טאָן מיט דער עצם טעמע, ווי אַזוי איך בין ענדלעך דורכגעגאַנגען די מיליטערישע קאָנטראָל.

איך האָב זיך געפונען אין ניט קיין גרויסן צימער מיט אַ פֿרוי אין די מיטעלע יאָרן. איר שוואַרצער קאָפּ האָר איז דורכגעפּעדעמט שוין מיט גרויען זייד. איר טונקעלער פּנים און אויך די פֿאַמיליע אירע — פּעטראָסיאַן — זאָגט, אַז זי דאַרף זײַן אַן אַרמענערין. קען אָבער זײַן, אַז איך מאַך אַ טעות.

זי ווייס שוין ווער איך בין, פֿון וואַנען איך קום, זי פֿרעגט מיך, ווי איז דורכגעגאַנגען מײַן רעפּעראַט אין שרײַ־בער־הויז ווען ווילנע, ווי האָב איך דורכגעלעבט די אָקו־פּאַציע־צײַט, מיט וואָס פֿאַרנעם איך זיך איצט. עס געפֿעלט מיר איר אײַדעלער טאָן. נאָכן ענטפֿערן אויף אירע פֿראַגעס, זאָגט זי מיר דאָן:

— נו און איצט, חבר קאַטשערגינסקי, דערציילט. דער־ציילט אַלץ, שטערט זיך ניט. זשאַלעוועט ניט קיין פּרטים, צײַט האָט איר דאָך?

נו, האָב איך אָנגעהויבן פֿון סאַמע בראשית איבערגעבן אַלץ וואָס איז מיר געלעגן אויפֿן האַרצן, דערציילט אַלץ, אַלץ. און זי איז געזעסן קעגן מיר, געקוקט מיר אין די אויגן אַרײַן, פֿון צײַט צו צײַט עפּעס פֿאַרצייכנט, אי־בערגעפֿרעגט וואָס און ווידער געהערט.

ווען איך האָב געענדיקט, האָט זי מיך געפֿרעגט, וואָס מיין איך קען זײַן די סיבה פֿון אָט דעם אַלעמען וואָס איך האָב דערציילט. איך האָב געענטפֿערט, אַז לויט מײַן מיינונג ווילן דערמיט די רעגירונגס־ און פּאַרטיי־אינסטאַנצן אין ליטע

צוציען די מערהייט פון דער ליטווישער באַפעלקערונג, וואָס איז אַנטיסאָוועטיש, צו זיך. איך זע אָבער ניט — האָב איך צוגעגעבן — אַז אַזאַ סיסטעם זאָל זיין אַ גערעכטער.

— איך זע דאָס ניט איין! — האָט גלייך צוגעגעבן די פרוי פעטראָסיאַן — און וואָס זאָגט איר דעם סוסלאָוו? צי ווייס ער פון דעם אַלעמען? ער איז דאָך, ווי איר ווייסט, געשיקט געוואָרן פון אונדז אָנצופירן מיט דער אַרבעט אין ליטע.

דאָס קען איך אייך ניט זאָגן, ווייל צו חבר סוסלאָוון איז זייער שווער אָנצוקומען — האָב איך געענטפערט.

— וועל איך אייך געבן אַ בריוול צו אים. — האָט זי גלייך טאַקע אָנגעהויבן שרייבן — וויפל יידן זיינען איצט פאַראַן אין ווילנע און קאָוונע?

— ביי 5 טויזנט אין ווילנע און 3—4 טויזנט אין קאָוונע און שאַוול.

— הכלל, אָט האָט איר דאָס בריוול. איך שרייב צו סוסלאָוון, אַז ס'איז אַ וויכטיקער פּאָליטישער ענין און ער זאָל אייך אויפנעמען. איך מיין, אַז עס וועט אַלץ אויפגעקלערט ווערן. סיידן... — זי האָט זיך אַ ווײַלע פאַרטראַכט און שוין ביי דער טיר צוגעגעבן — סיידן מען וועט דאַרפן די יידן פון ליטע פאַר דער אַלגעמיינער זאַך מקריב זיין!

איך בין אַרויס פון איר מיט דער האָפענונג, אַז עפּעס וועט זיך דאָך מוזן איצט אַ ריר טאָן. ס'איז דאָך ניט קיין קלייני־קייט, אויפגענומען צו ווערן אין צ"ק פון דער פּאַרטיי און באַקומען פון דאָרט אַ בריוול צו סוסלאָוון אַליין. (איצט איז דער זעלבער סוסלאָוו איינער פון די סאַמע וויכטיקסטע פּי־גורן אין דער פּאָליטביוראָ.)

איך האָב וועגן דעם באַזוך איבערגעגעבן אין קאָמיטעט און אויך ערנבורגן, וואָס איז געווען זייער פאַראינטערעסירט צו וויסן וואָס מען האָט מיר אין צ״ק געענטפערט.

און מיט האָפענונג בין איך צוריקגעפאָרן אין ווילנע.

צערונענע האָפענונגען

ווי נאָר איך בין אַראָפּ פון באַן אין ווילנע און געקומען אין מוזיי, האָט מען מיך אויפגענומען מיט אַן אַלאַרמירנדי־קער ידיעה:

דער „סאָיוזאוטיל" האָט לענגער ניט געקענט וואַרטן ביז וואַנען מיר וועלן צונעמען די עטלעכע צענדליקער פּעק מאַ־טעריאַלן און גייטיקנדיק זיך אין אַ פּלאַץ, האָט ער אַלע מאַטעריאַלן אין אַ וואַג פון דרייסיק טאָן (70 טויזנט פונט) אָפּגעשיקט אויפן באַן, וואו זיי דאַרפן הייגט־מאָרגן געלאָדע־וועט ווערן אין די וואַגאָנעס כדי ווי מאַקולאַטור איבערגע־שיקט צו ווערן אין פּאַפּיר־פאַבריקן אויף פּאַפּיר.

איך בין גלייך אַוועקגעלאָפן אויף דער סטאַנציע און גע־פונען ביי דער ראַמפּע אָנגעוואָרפן צענדליקער פּעק אַרומגע־בונדענע מיט בלעכענע פּאַסן. איך האָב אַרויסגעשלעפּט פון עטלעכע ערטער, וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט און דער־זען אין איין אָרט — אַ כתב־יד פון אַ טעאַטער־פּיעסע, פון אַ צווייטן — אַ ספר'ל פון חייקל לונסקיס ביבליאָטעק, פון אַ דריטן — אַ העפט פון אַ ביאָגראַפיע פון אַ יוגנטלעכן גע־שריבן פאַרן קאָנקורס, וואָס דער ייוואָ האָט איינגעאָרדנט צווישן די יוגנטלעכע פאַר דער מלחמה.

איך בין אַרויף צום דירעקטאָר פון דער סטאַנציע און נאָכן פאָרשטעלן זיך, אַ פרעג געטאָן:

— ווען ווערט געלאָדן דער מאַטעריאַל צום אָפּשיקן?

— ווען עס וואָלטן געווען וואַגאָנעס, וואָלט עס נאָך געכטן אַוועק.

— צי ווייסט איר וואָס דאָ געפינט זיך?

ער האָט אויסגעגלאָצט אויף מיר די אויגן:

— וואָס הייסט צי איך ווייס... מען זעט ניט? פּאַפּיר־אָפּפאַל.

— ניין, חבר דירעקטאָר, דאָ ליגן אוצרות, און איר מוזט עס אָפּהאַלטן אַרויסשיקן ווייטער. ליידער האָבן מיר דערווייל ניט קיין טראַנספּאָרט דאָס צוצונעמען.

— ווען איר וואָלט אפילו יאָ געהאַט טראַנספּאָרט, געהערט עס שוין אויך ניט מער צו אייך און אפילו ניט צו מיר. דער מאַטעריאַל געהערט שוין איצט דער צענטראַלע פון „סאָיוזאוטיל" אין מאָסקווע.

— וואָס זשע בלייבט מיר צו טאָן, חבר דירעקטאָר? — פרעג איך ווייטער אַ באַאומרואיקטער.

— ווענדט זיך צום צ"ק פון דער פּאַרטיי אין ליטע.

איך בין אפילו אין שטוב ניט אַוועק. גלייך בין איך אַריין אין פּראָפּוסקן־ביוראָ פון צ"ק אויף דער מיצקעוויטש־גאַס, געבעטן מיך פאַרבינדן מיט זימאַנען און אים דערציילט די גאַנצע געשיכטע. צו מיין צופרידנקייט האָט ער מיר פאַר־זיכערט, אַז ער שיקט תיקף אַרויס אַ קאָמיסיע פעסטצושטעלן וואָס דאָרט טוט זיך.

אויף מאָרגן בין איך ווידער אַוועק צו דער באַן־סטאַנ־ציע. עטלעכע אַרבעטער האָבן מיר איבערגעגעבן, אַז די קאָ־מיסיע וואָס איז באַשטאַנען פון 2 ליטווינער, האָבן אפילו ניט געבעטן פונאַנדערפּאַקן אפילו איין פּאַק. זיי האָבן בלויז פון

אויבן אַ קוק געטאָן אויף די איינגעשמוצטע צעריסענע פּאַפּירן און זיינען אַוועק גאָרניט זאָגנדיק.

בין איך ווידער אַוועקגעלאָפן צו זימאַנען און אים ניט געטראָפן. אויף מאָרגן האָט ער אויף מיר אָנגעשריען (אין טעלעפאָן), איך זאָל אים אויפהערן צו דרייען אַ קאָפּ.

איך האָב אָבער ניט איינגערוט און ווידער אַוועק צו דער באַן־סטאַנציע. צו מיין אומגליקלעכער איבעראַשונג איז שוין אָבער די ראַמפּע געווען ליידיק. די פּעק זיינען פאַר טאָג אַוועקגעפירט געוואָרן אין אַן „אומבאַקאַנטער ריכטונג".

וואָס טוט מען? וואָס טוט מען?

איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק אָנצושרייבן אַ בריוו צום יידישן אַנטיפאַשיסטישן קאָמיטעט אין מאָסקווע און אַ בריוו צו ערנבורגן. ביז היינטיקן טאָג ליגט נאָך ביי מיר אַ קאָ־פּיע פון אַזאַ בריוו. עס וועט זיכער זיין אינטערעסאַנט פאַר די לייענער צו ברענגען דעם פולן טעקסט פון בריוו:

„ליבער איליאַ ערנבורג,

כאָטש קיין ווערזנטלעכע נייעס איז ניטאָ ביי אונדז, דאָך האַלט איך פאַר מיין חוב, אייך באַקאַנט צו מאַכן:

1. די קאָמיסיע ביים יידישן מוזיי פאַרן שוואַרצבוך איז געשאַפן געוואָרן, וועגן וואָס עס האָט אייך שוין געשריבן דער סעקרעטאַר פון דער קאָמיסיע ח' אַשעראָוויטש.

אין דער נאָענטסטער וואָך ווערט אייך אַרויסגעשיקט מאַ־טעריאַלן און פאָטאָס. עס וואָלט געווען געוואונטשן, איר זאָלט אונדז צושיקן אייערן אַ בריוו מיט אַ בקשה צו די מאַכט־אָרגאַנען אונדז מיטצוהעלפן אין דער אַרבעט ביים באַקומען מאַטעריאַלן, פאָטאָגראַפירן אָביעקטן, דאָקומענטן אד"גל.

2. דעם בריוו פון צקווק"פ(ב) האָב איך איבערגעגעבן דעם ח' סוסלאָוו. אויפגענומען מיך האָט ער אָבער דערווייל

נאָך ניט, צוליב דעם וואָס ער האָט געדאַרפט אַרויספאָרן אויף דער סעסיע.

3. כ׳האָב זיך דירוואוסט, אַז די ווילנער אָפּטיילונג פון „סאָיוזאוטיל״ האָט אַרויסגעשיקט ביז 30 (דרייסיק) טאָן מאַקולאַטור אין אַ פּאַפּיר־פאַבריק, אָבער אין דער מאַקולאַטור געפינט זיך אַ ריזיקע צאָל אוצרות: ביכער, כתבֿ־ידן און אַרכיוו־מאַטעריאַלן פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט. סטראַשון־ביבליאָטעק, ביבליאָטעק פון הייקל לונסקי א״אַנד. דעם מאַטעריאָל האָבן די דייטשן אויפגעזאַמלט און געוואָלט פאַרניכטן. די רויטע אַרמיי האָט אים געראַטעוועט. און איצט, צוליב דעם, וואָס דער מוזיי האָט ניט געהאַט קיין מאַטעריעלע מעגלעכקייטן אים צוצונעמען, האָט מען עס אָפּגעשיקט אין דער פאַבריק. כ׳האָב וועגן דעם געמאָלדן דעם צקווק״פּ(ב) פון ליטע, דעם ח׳ זימאַן (צווייטער סעקרעטאַר פאַר פּראָפּאַגאַנדע). און כאָטש ח׳ זימאַן האָט געשיקט מענטשן אַ קוק צו טאָן די מאַטעריאַלן, האָט מען זיי אין ווילנע ניט איבערגעלאָזן.

דער בעל־הבית איבער אַלץ איז דער „סאָיוזאוטיל״ אין מאָסקווע, אויף דער ב. טשערקאַסקי־גאַס נומער 6, פאַרוואַלטער איז וויינער.

כ׳בעט אייך וועגן דעם אָננעמען אַלע מיטלען, כדי די אוצרות זאָלן ניט פאַרוואַנדלט ווערן אין שפּייז פאַר די פּאַפּיר־מאַשינעס.

אַ בריוו וועגן דעם שיק איך אַרויס אויך דעם יידישן אַנטיפאַשיסטישן קאָמיטעט אין מאָסקווע.

4. פון נאַרקאָמפּראָס (בילדונגס־מיניסטעריום) האָב איך נאָך אַלץ ניט קיין שום מאָראַלישע און מאַטעריעלע אונטערשטיצונג פאַרן מוזיי, אַזוי ווערן צוליב די מאַטעריעלע און מאָ־

ראַלישע סיבות אַ סך זאַכן וואָס האָבן אַ שייכות צו יידשע קולטור־ווערטן — חרוב, פאַרניכטעט און פאַרלוירן.

עס גריסן אייך די ווילנער קולטור־טוער ביי וועמען איר זייט ליב און טייער.

מיט פריינדשאַפט

ש. קאַטשערגינסקי

ווילנע, 23.4 .1945"

איך האָב מיט אומגעדולד געוואַרט אויף רעזולטאַטן פון מיינע בריוו. איך האָב אַלץ געוואַרט, אַז סוסלאָוו זאָל מיך אויפנעמען. (דעם בריוו פון פּרוי פּעטראָסיאַן האָב איך איבער־געגעבן סוסלאָווס סעקרעטאַר, וועלכער האָט צוגעזאָגט מיר מודיע זיין, ווען סוסלאָוו וועט קומען און וועט גרייט זיין מיך אויפנעמען.)

די שוועריקייטן זיינען געוואַקסן. פון פאַרלייכטערונגען האָט שוין קיין רייד ניט געקענט זיין.

עס האָט זיך אונדז איינגעגעבן אונטער דער צייט, אין נאָמען פון דער שרייבער־גרופּע, אויפצורופן עטלעכע צונויפ־זאַמלונגען אין גרעסערע זאַלן, וואו ס'זיינען געקומען טויזנ־טער יידן. גיך האָט מען זיך אויך געכאַפּט אויף דעם „טריק" אונדזערן און אָנגעהויבן מאַכן שוועריקייטן אין דעם.

אָבער מיר לאָזן די אַרבעט ניט נאָך. מיר ווילן דערהאַלטן דאָס וואָס עס איז שוין פאַראַן, כאָטש — אוי, ווי שווער דאָס קומט אונדז אָן!

מיט אַ מאָל זאָגט מען מיר אָן, אַז פון גלאַווליט (צענזור) זוכט מען מיך. איך האָב ניט געדאַרפט גיין אַהין, ווייל גיך האָט דער זוכער, אַ באַקאַנטער ווילנער שטעפּער־אַרבעטער

אַלטער חכם, מיך געפונען. ער פירט מיך גלייך אַוועק צו זיין דירעקטאָר, וועלכער ווייזט מיר אַ טעלעגראַמע וואָס לייענט זיך:

„תיכף טעלעגראַפירן וואָס פאַר אַ מאַטעריאַלן דער „סאָ־יוזאוטיל" האָט אַרויסגעשיקט אין די פּאַפּיר־פאַבריקן. אַלעק־סאַנדראָוו".

— קענט איר עפּעס זאָגן וועגן דעם ? — פרעגט ער מיך בייזלעך.

איך דערצייל אים די גאַנצע געשיכטע פון מיינע איני־טערוועבצן.

— און ווי אַזוי ווייס וועגן דעם מאָסקווע ?

— ניט קענענדיק גאָרניט פועלן ביי די היגע פאַרטייאי־שע אינסטאַנצן, האָב איך וועגן דעם געשריבן צום יידישן אַנטי־פאַשיסטישן קאָמיטעט, צו ערנבורגן... און איך האָב גלייך אויך צוגעגעבן — און צום חבר סטאַלין.

— וואָס ? צו סטאַלינען האָט איר געשריבן ? ! — האָט ער זיך ווי מאַכטלאָז צוריקגעזעצט אויפן שטול. — טאָ וואָס, טייערער חבר, האָט איר דאָס געדאַרפט ?

איך האָב גלייך דערפילט, אַז דער נאָמען סטאַלין האָט מיך דאָ געראַטעוועט. ווייל וואָלט איך זיך באַגנוגנט מיט די ערשטע צוויי, וואָלט איך גאָר שלעכט אָפּגעשניטן צוליבן גיין איבער די קעפּ פון די טוער אין ליטע צו מאָסקווע. אָבער, ווען איך האָב אַרויסגעזאָגט, אַז איך האָב געשריבן אויך צו סטאַלינען, בין איך שוין געווען זיכער, אז ער וועט ניט וואָגן צו זאָגן מיר אַ וואָרט קעגן דעם, פאַרקערט, לויט זיינע ווייכע רייד און דעם רופן מיך „טייערער חבר" האָב איך גלייך פאַר־שטאַנען, אַז ער וועט ניט וואָגן מיר וואָס שלעכטס צו טאָן.

— הייסט עס, אַז איר האָט געשריבן אויך צו סטאַלינען...

— קען ער זיך אַלץ ניט באַרואיקן. — און פאַר וואָס זייט איר צוערשט ניט געקומען צו מיר?

— איך האָב ניט געוואוסט, אַז איך דאַרף וועגן דעם גיין צו אייך. איך האָב געמיינט, אַז דער צ״ק פון דער פּאַרטיי וועט אַלץ דערליידיקן. קען מען ניט טעלעגראַפירן, אַז מאָסקווער „סאָיוזאוטיל” זאָל אָפּהאַלטן די עקזעקוציע איבער די מאַטעריאַלן?

— ס'איז שוין פאַרפאַלן. ס'איז שוין ניטאָ קיין פּאַפּירל פון דעם...

ביי די ווערטער האָב איך זיך שוין אָנגעזעצט און ניט געקענט מער אויסריידן אַ וואָרט. „אַלץ פאַרפאַלן... אַזוי ווי אין קרעמאַטאָריע, ניטאָ שוין...” האָבן געדאַנקען מיך כסדר געמאַטערט.

האָט מען ווען באַשטראָפט דערפאַר?

ניין, קיינעם ניט, כאָטש אַלעקסאַנדראָוו האָט, ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט, געדראָט, אַז „ס'וועלן פליען צוליב דער מעשׂה קעפּ”. געפלויגן איז ער טאַקע שפּעטער, אָבער גאָר צוליב אַן אַנדער מעשׂה, צוליב זיינעם אַ בוך איבער פילאָסאָפישע פּראָבלעמען, וואו ער ווייזט אָן, אַז דער מאַרקסיזם האָט זיין ווירקונג אויף דער וועלט אויך צו פאַרדאַנקען אַ ביסל מערב־אייראָפּע.

אָבער איך האָב זיך שוין געדאַרפט איצט באמת היטן. איך האָב געפילט, אַז לענגער אַזוי גיין איבער די קעפּ פון די טוער אין ליטע און בכלל צו פיל דרייען זיי אַ קאָפּ וועגן יידישע ענינים וועט באַטראַכט ווי שעדלעכער נאַציאָנאַליזם.

איך האָב דערפילט, אַז ס'איז ניטאָ וואָס צו טאָן פאַר קיין יידישע קולטור־טוער אין דער אייביק טייערער ווילנע. מיר פילן זיך דאָ פרעמד. אפילו דער ליטווישער נאָמען פון

דער שטאָט „ווילניוס" קלינגט פרעמד. (ווי ווילד עס קלינגט די באַצייכענונג „ווילניוסער גאון".) די יידישע שרייבער איז מען מזכה פון צייט צו צייט מיט אַן איבערזעצונג אויף ליטוויש, דאַקעגן די ליטווישע שרייבער, צווישן זיי אַ גרויסער טייל, וועלכע האָבן געדינט די נאַצישע אָקופּאַנטן, זיינען געוואָרן גאַנצע מיוחסים, אַזוי ווי נאָך אַ סך אַזעלכע מיוחסים אויף אַנדערע געביטן פון קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבן.

ס'איז ניט קיין וואונדער דעריבער, וואָס די צאָל פאַרשריבענע יידן אַוועקצופאָרן פון ווילנע קיין פּוילן איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג אַלץ גרעסער. די נאָך ניט פאַרשריבענע גייען אַרום ווי מבולבלע. זיי ווייסן ניט וואָס צו טאָן? זיי האָבן דאָך געמיינט, אַז וואו־וואו, אָבער אין ווילנע וועט זיך איינגעבן צו שאַפן אַ יידיש־נאַציאָנאַל לעבן און צום סוף גייט צום סוף אָפילו דאָס ווייניק פאַראַנענע.

בלייבן — הייסט דאָך, אויב אַזוי, נאַציאָנאַלער אומקום. לייענען נאָר ליטווישע אָדער רוסישע צייטונגען (די „איינציקייט" פון מאָסקווע האָט דאָך ניט געקענט פאַרבייטן קיין יידישע צייטונג אָדער יידישער זשורנאַל), שיקן די קינדער אין ליטווישע אָדער רוסישע שולן, פאַרגעסן הייסט עס, אַז מען איז אַ ייד, קלאָרער געזאָגט: ווערן אַ ליטווין:

צוליב דעם זיינען מיר לעבן געבליבן? פאַר דעם האָבן מיר געקעמפט?

און טאָמער איז נאָך ווייניק וואָס מיר זעען אַליין צו, ווי עס ווערט ניט דערלאָזן קיין שפּור פון יידישן נאַציאָנאַלן קיום, זיינען נאָך ווי אַ צולאָג דערצו דערגאַנגען צו אונדז די ידיעות דערציילטע פון סאָוועטישע יידן, ווי אַזוי מען האָט נאָך פאַר דער מלחמה אָנגעהויבן פאַרמאַכן די ערשטע קלאַסן פון די יידישע שולן אין אוקראַינע, וואָס האָט געמיינט אין

אַ געוויסער צייט אַרום די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פון די שולן. ווי אַזוי איז פאַרמאַכט געוואָרן די יידישע טאָג־צייטונג „דער עמעס“ אין מאָסקווע. אַז אין ביראָבידזשאַן זיינען פאַראַן בלויז 10—11 טויזנט יידן און אַז „אויף די זיצן אויף די טשעמאָדאַנעס“, און אַז דאָרט איז קיין יידישע שול ניט פאַראַן; אַז דער דאָרטיקער טעאַטער שפּילט מער אין רוסיש ווי אין יידיש... און נאָך און נאָך אַזעלכע שווידערלעכע ידיעות.

מיר פרייען זיך שוין אפילו ניט מיט דער ידיעה, אַז ס'איז אָפיציעל באַשטימט געוואָרן אַ „יידישער מוזיי אין ווילנע“. און דערביי ווערט געגעבן דאָס רעכט צו האַלטן אין מוזיי גאַנצע... דריי (3) מיטאַרבעטער. דאָס הייסט, אַז וועגן פונאַנדערשפּרייטן אַ געהעריקע אַרבעט קען שוין קיין רייד ניט זיין.

דאַקעגן אָבער קומען שפּעטער צו רוגערדיקע קלעפּ: עס קומט דער באַרימטער אַקטיאָר אברהם מאָרעווסקי, וואָס איז ערגעץ אין דער מלחמה־צייט פאַרוואָגלט געוואָרן אויף אוראַל. ער קומט אין זיין געבורט־שטאָט ווילנע, אין דער שטאָט, וואו ער האָט מיטגעשאַפן די באַרימטע „ווילנער טרופּע“. ער וויל (און די גראַטעוועטע יידן אין ווילנע ווילן הערן) אַרויסטרעטן מיט אַ יידישן וואָרט־קאָנצערט אין גרויסן שטאָטזאַל צי אין אַן אַנדער זאַל און די מאַכט דערלויבט ניט.

עס העלפן ניט קיינע אינטערווענצן. ער פאָרט אַ פאַרשעמטער צוריק אַוועק אין דער פאַרוואָרפנקייט שפּילן טעאַטער אין רוסיש.

און אָט קומט אַן אַנסאַמבל בראש מיט דער יידישער וואָדעוויל־אַרטיסטן אַננאַ גוזשיק.

גרויסע פלאַקאַטן אויף די גאַסן זאָגן אָן, אַז דער אַנ־סאַמבל גיט 10 פאָרשטעלונגען אין רוסיש און די לעצטע צוויי פאָרשטעלונגען אין יידיש. צו די לעצטע צוויי פאָרשטע־לונגען זיינען אויספאַרקופט אַלע בילעטן. יידן גאַרן הערן אַ יידיש וואָרט.

און קומענדיק אין טאָג פון די יידיש־פאָרשטעלונגען צום טעאַטער, איז דער זאַל פאַרמאַכט. מען דערלויבט ניט שפּילן אויף יידיש. מען טעלעפאָנירט אין צ״ק, מען טעלעגראַפירט אין מאָסקווע, דער אַנסאַמבל פאָרט צוריק. ס׳איז פאַרווערט צו שפּילן יידיש טעאַטער.

איך פּרואוו נאָך מזל און באַזוך דעם פּרעזידענט פון דער ליטווישער רעפובליק פּאַלעצקיס.אַ וואוילער, פיינפילנדיקער מענטש. ער פאַרשטייט אונדזער טרויעריקן געמיט, ער פאַר־שטייט די שוועריקייטן. ער פאַרנאָטירט ביי זיך אַ ריי פון מיינע אָנקלאָגעס, אָבער ער זאָגט מיר פאָרויס:

— חבר קאַטשערגינסקי, איך קען אייך ניט צוזאָגן, צי ס׳וועט וואָס ווערן פון דעם.

ניט־ווילנדיק קומט מיר אויפן געדאַנק די מאַכט וואָס פּרעזידענטן פון אַנדערע מלוכות האָבן, און ווי נישטיק ס׳איז די ראָל פון אַ פּרעזידענט פון אַ ראַטן־רעפּובליק.

צו סוסלאָוון קען מען זיך ניט דערשלאָגן. אָט איז ער דאָ און אָט פליט ער אין מאָסקווע. מען גיט מיר אָבער צו פאַרשטיין, אַז ווען ער וואָלט געהאַט אינטערעס מיך אויפ־צונעמען, וואָלט ער שוין געפונען צייט דערצו.

יידן אין ווילנע ווערן מער און מער. עס קומען אַהער סאָ־וועטישע יידן, עס קומען אַהער יידן פון ליטע, עס איז שוין פאַראַן אַ קיבוץ פון 10—12 טויזנט יידן אין שטאָט. אָבער ווילנער יידן ווערן ווייניקער און ווייניקער. זיי, ווי פוי־

לישע בירגער, האָבנדיק די מעגלעכקייט אַוועקצופאָרן, גרצן אויס די מעגלעכקייט און פאָרן צוזאַמען מיט די פּאָלאַקן פון ווילנע אַוועק.

די איבעריקע ייִדן, די ניט־פּוילישע בירגער, זיינען מקנא. הונדערטער פון זיי לאָזן זיך אויף געהיימע וועגן שוואַרצן די גאָך ווייניק באַוואַכטע סאָוועטיש־פּוילישע גרענעץ. ניט ווייניק פון זיי ווערן געכאַפּט און פאַרשיקט קיין סיביר.

די ווילנער גרויסע אַלטע שאָט־שול, וואָס איז געווען אין איר אַרכיטעקטור איינע פון די וויכטיקסטע ייִדישע היסטאָרישע דענקמעלער אין פּוילן, האָט זיך ניט געקענט דער־וואַרטן, מען זאָל זי רעמאָנטירן, האָט זי זיך אונטערגעגעבן און איז זיך צעפאַלן...

איך טראַכט: ווען ווילנע וואָלט זיך איצט געפונען אין אַן אַנדער לאַגד, וואָלט דאָך דאָ שוין אַ ייִדיש לעבן פון לאַנג געבליִיט, דאָ איז ווייזט אויס דאָס ייִדישע לעבן פאַר־משפּט צום אונטערגאַנג.

ווי קען איך קוקן אַן ווייטיק אויף דעם ייִדישן מוזיי? וואָס וועט ווערן מיט די אוצרות, וואָס געפינען זיך דאָ?

אָט ליגט אַנגעוואָרפן אויפן הויף פון מוזיי אין אַ סקלאַד אַ באַרג מיט ביכער, ציימונגען, דאָקומענטן. ס'איז ניטאָ אַפילו די מינימאַלסטע מיטלען אַוועקצושטעלן עטלעכע מענטשן די מאַטעריאַלן צו סעגרעגירן און אויסלייגן אין אָרדענונג. ריגט אַריין אָפּט אין סקלאַד וואַסער. מייז טוען זיך דאָס זייעריקע. שוידערלעך, שוידערלעך.

וואָס וועט זיין פון געטאָ־אַרכיוו, וואָס מיר האָבן אין אַזוי פיל סכנות געזאַמלט און אויסבאַהאַלטן:

זאָל דאָס אונדזער גאָרטן זיין
אָט אַזאַ אין מאַרגנשיין?

ניט־ווילנדיק, מיט ווייטיק אין האַרצן, דערמאָנט זיך משה לייבס שורות און זיין בייסיקער ענטפער:

אוודאי אונדזער גאָרטן, וואָס דען, ניט אונדזער גאָרטן?

און ווי מאָדנע ווילד דאָס זאָל ניט קלינגען: מיר, אַ גרופּע טוער, קומען צום געדאַנק, אַז מען מוז אויך פון דאַנען די אוצרות ראַטעווען! אַז ניט, וועט עס פאַרשווינדן, אומקומען. אין בעסטן פאַל, וועט עס די ליכטיקע שיין פון דער יידישער וועלט ניט דערזען.

אַבער דאָס ראַטעווען די מאַטעריאַלן האָט אין זיך ניט ווייניקער סכנות פאַר אונדזערע לעבנס, היינט ווי בימי הנצי. אָבער ווי צעשיידט מען זיך מיט דעם? אַליין אַוועקפאָרן און דאָס אַלץ דאָ איבערלאָזן? ס׳איז דאָך פאַר אונדז דאָס זעלבע, ווי מען וואָלט פון אונדז געפאַדערט אָפּצוטיילן דעם גוף פון דער נשמה.

און צו מיר, ווי צום דירעקטאָר פון מוזיי, קומען טאָג־איין טאָג־אויס אַגענטן פון נקווד און פרעגן זיך נאָך, צי איך האַלט זיך שטרענג ביי די באַפעלן ניט אַרויסצוגעבן לייענען אַדער פאָרשן די מאַטעריאַלן, ווען זיי זיינען נאָך ניט דורכגעקוקטע פון גלאַווליט (צענזור), און צי האָט שוין דער גלאַווליט דורכגעקוקט די ביכער פון אונדזער ביבליאָטעק. אָט דערזעט אַן אַגענט צוויי יאָרגענג פון דייטשישע, ליטווישע און פוילישע צייטונגען, וואָס זיינען דערשינען אין דער אָקופּאַציע־צייט. דער אַגענט „באָרגט" עס כלומרשט, ווייל ער דאַרף דאָס דורכקוקן צו זען וואָס זיי האָבן געשריבן. אָבער מער זעען מיר זיך שוין ניט מיט דעם.

די אַגענטן פרעגן מיך, פאַר וואָס האַב איך ניט געמאָלדן, אַז קאָוונער איז אַוועקגעפאָרן, אַז רוזשקע (קאָרטשאַק) איז

פאַרשוואונדן. אַן אַנדערש מאָל קומט דער יידישער אַגענט באַלד אַ צעצאָרנטער: מען האָט געכאַפּט אויף דער סאָוועטיש־רומענישער גרענעץ דעם מיטאַרבעטער פון מוזיי, דעם ד״ר אַמאַראַנט, מיט מאַטעריאַלן פון מוזיי — צי ווייס איך וואָס מיר קומט דערפאַר?

איך פאַרענטפער זיך: וואָס קען איך טאָן? וואָס בין איך שולדיק? איך האָב דאָך אפילו ניט קיין געלט אויף שלעסער פאַר די שאַפעס אין מוזיי. איך קען דאָך ניט זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלצדינג. איך פאַרשטיי, אַז ס׳איז קיין תּרוץ ניט, איך פאַרשטיי, אַז אַ סאָוועטישער באַאַמטער, אַרבעטער און ווער רעדט נאָך אַ דירעקטאָר מוז, ווייל דאָס איז איינע פון זיינע אויפגאַבעס, מעלדן וועגן אַלץ, וואו מען דאַרף. אונדז די גרינע ווערן נאָך געוויס געשענקט דערווייל געוויסע דורכרייסן, אָבער מיט דער צייט וועלן מיר ווי אַלע סאָוועטישע בירגער ווערן אויס יחסנים.

אַוועקפאָרן, אַוועקפאָרן — דאָס איז געוואָרן מיין אייבציקער באַגער.

אויב אין גאַנצן לאַנד זיינען די רעגיסטראַציעס פון די פוילישע בירגער אַוועקצופאָרן קיין פוילן פאָרגעקומען גאַנץ אָפן און ס׳איז ניט געווען קיין חטא זיך רעגיסטרירן אַוועקצופאָרן, איז אין ווילנע אַזוי ניט געווען. די סאָוועטישע טוער האָבן געקוקט דער עיקר אויף די יידן, וועלכע האָבן זיך פאַרשריבן צו פאָרן, מיט אומצוטרוי. ניט איין ייד איז אונטערן אויסרייד, אַז מען דאַרף אים האָבן צו דער סאָוועטישער ווירטשאַפט, פאַרהאַלטן געוואָרן און... ווער ווייס וואָס ס׳איז געוואָרן מיט אים.

ווע׳לנדיק אויסמיידן אַזאַ ניט גאָר קיין אָנגענעמע איבער־

ראָשונג, האָב איך מיין אָפּפאָר צוגעגרייט בסוד. קודם־כּל האָב איך געבעטן דעם בילדונגס־מיניסטער, מען זאָל מיך באַפרייען פון מיין אַמט ווי דער דירעקטאָר פון מוזיי. ניט לייכט איז עס מיר אָנגעקומען. כ'האָב געדאַרפט זאָגן פאַר וואָס. אָנגעבן געניטע סיבות. אַז איך האָב שוין די סיבות געפונען, האָט מען מיך געפרעגט, צי איך האָב אַ פאַרטרעטער. האָב איך סוף כּל סוף געפונען אַ פאַרטרעטער. ענדלעך, ענדלעך האָב איך באַקומען אַ באַפרייונג, ס'איז מיר געוואָרן לייכטער. ווי אַ מיטגליד פון סאָוועטישן שרייבער־פאַרבאַנד בין איך ניט געווען מחויב, ווי אַלע אַנדערע בירגער, זיין צוגעפּעס־טיקט צו אַ באַשטימטער אַרבעט. איך האָב דעריבער גענוג צייט געהאַט זיך צוצוגרייטן צום אָפּפאָר און האָב אויך דערווייל געטאָן אַלץ וואָס ס'איז מעגלעך געווען, איבערצושיקן דורך געוויסע וועגן אַ טייל פון אונדזערע מאַטעריאַלן (וואָס מיר האָבן אָפּגעפונען אין די געהעריקע יידישע אינסטיטוציעס) קיין אויסלאַנד.

ווען קומען אַ מאָל אַ צייט און אויך אַזאַ קאַפּיטל פון יידישער גבורה און מסירת־נפשדיקייט וועט דאַרפן גענוי גע־שריבן ווערן. איינס אָבער דאַרף געזאָגט ווערן, אַז ס'איז אָפּגעטאָן געוואָרן גאָר אַ וויכטיקע אַרבעט, וואָס אַ דאַנק דעם איז געראַטעוועט געוואָרן ניט איין וויכטיק קאַפּיטל געשיכטע פון יידישן פאָלק. די וויכטיקייט פון אַזאַ אַרבעט קען מען אויך אָפּשאַצן איצט, ווען דער יידישער מוזיי אין ווילנע, איז, ווי ס'זיינען דערגאַנגען צו מיר קלאַנגען, פאַרמאַכט געוואָרן: אַ טייל ביכער זיינען אַריבער צום ליטווישן אוניווערסיטעט און די גרעסטע טייל ביכער צוזאַמען מיט אַלע מאַטעריאַלן — ווער קען וויסן, וואו מען האָט זיי אַרעסטירט, פאַרשיקט און צי מען וועט זיי נאָך אַ מאָל אָפּגעפינען.

ווען איך בין שוין געווען אויסער די גרענעצן פון ווילנע (אָנהייב 1946), אין לאָדזש, האָב איך זיך דערוואוסט פון ד״ר בוראַק (איצט אין אַמעריקע), וואָס איז אויך אָנגעקומען פון ווילנע קיין לאָדזש, אַז מען האָט אים עטלעכע מאָל גערופן אין נקוו״ד, וואו מען האָט אים געפּאָרשט, ווי אַזוי ער איז געבליבן לעבן. (ד״ר בוראַק איז געווען אין ווילנער געטאָ.) איין מאָל האָט מען אים געפרעגט, אין וועלכע שטיבער גייט ער אַריין. וועלנדיק ווייזן, אַז ער איז אַ געטרייער בירגער, האָט ד״ר בוראַק געזאָגט, אַז ער גייט אַריין צו קאַטשערגינסקין, וועמענס שטוב ער האָט געהאַלטן פאַר אַ שטרענג כשרער, אָבער ווי דערשטוינט איז ער געוואָרן, ווען ער האָט דערהערט:

—אַזוי גאָר, איר גייט אויך צו קאַטשערגינסקין, וואו ס'זאַמלען זיך אַלע נאַציאָנאַל־שאָוויניסטן?

ס'איז פאַר מיר דעמאָלט קלאָר געוואָרן, אַז איך בין צו דער צייט אַרויסגעפאָרן, אַז מיין גורל וואָלט ניט געווען קיין אַנדערער, קיין בעסערער, ווי דער גורל פון די איבעריקע יידישע שרייבער און קולטור־טוער אין ראַטן־פאַרבאַנד.

ל י נ ק ס . . .

און ווי ביים אָנהייב פון דער אַרבעט, זאָל מיר דערלויבט זיין אויך ביים סוף פונאַנדערצוגלידערן נאָך אַ וואָרט, וואָס האָט אין דער אָקופּאַציע באַקומען גאָר אַן אַנדער באַטייט.

דאָס מאָל נעם איך דאָס וואָרט לינקס.

אין דער פּשוטער מענטשלעכער שפּראַך האָט מען וועגן אַ מענטש וואָס האָט סאָציאַליסטישע איבערצייגונגען געזאָגט: „דער מענטש גייט אויף לינקס, אָדער ער האָט לינקע איבערצייגונגען".

גייט שוין אַ פּאָר צענדלינג יאָר אַ מחלוקה צווישן די קאָמוניסטן און סאָציאַליסטן, ווען מען קומט די בכורה צו אָט דער באַצייכענונג. אין דעם פֿאַל האָבן אָבער די קאָמוניסטן געזיגט. אויב מען זאָגט ערגעץ אַ שטייגער „אברהם איז אַ לינקער״, אָדער „שרה גראַוויטירט אויף לינקס״, איז קלאָר, אַז די אָנגערופענע זיינען קאָמוניסטן אָדער סימפּאַטיקער פֿון אָט דער ריכטונג.

אין דער צייט פֿון דער אָקופּאַציע האָט אָבער דאָס וואָרט אָנגעוואָרפֿן אַ שוידער און אַ שרעק אויף די אָקופּירטע, דער עיקר, פֿאַרשטייט זיך, אויף יידן.

אין די געטאָס און לאַגערן פֿלעגן די נאַציס אָפֿט דורכ־פֿירן סעלעקציעס. דאָס איז באַשטאַנען אין אויפֿקלייבן די גאַנ־צע באַפֿעלקערונג אויף איין פּלאַץ און דערנאָך זיי צעטיילן אויף לינקס און רעכטס.

האָט מען שוין געוואוסט, אַז די וועלכע זיינען אָפּגעשיקט געוואָרן צו גיין אויף רעכטס וועלן בלייבן (יעדנפֿאַלס דער־ווייל) לעבן. אָבער ווי איז צו די, וועלכע זיינען אָפּגעשיקט געוואָרן אויף לינקס. זייער גורל איז געווען גלייך אַ קלאָ־רער: אומקום.

וועט איר הערן פֿון געראַטעוועטע יידן פֿון די אָקופּאַציע־לענדער, ווען זיי דערציילן אייך וועגן אומגעקומענע:

— רחל מיט די קינדער זיינען אַוועק אויף לינקס.

— דעם פּראָפֿעסאָר חפץ האָט מען געשיקט אויף לינקס.

מער ניט. איר וועט שוין ניט איבערפֿרעגן, וואָס דאָס באַ־טייט. איר וועט פֿאַרשטיין, אַז די אָנגערופֿענע זיינען אַוועק־געפֿירט געוואָרן צום אומקום.

איך גלייב, אַז דאָס זעלבע קען מען זאָגן אויך וועגן די האַלב סאָוועטיזירטע „פֿאָלקס־דעמאָקראַטיעס״. רומעניע, אונ־

גאַרן און טשעכאָסלאָוואַקיע האָבן אפילו ניט געלאָזט וואַרטן קיין דריי צענדלינג יאָר, אַזוי ווי דאָס האָט געטאָן דער ראַטן־פאַרבאַנד, ביז וואַנען די יידישע קולטור־אינסטיטוציעס און אירע שעפער זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן אויף לינקס. די אָ „פאָלקס־דעמאָקראַטיעס״ האָבן אונדז פאַרמשפּט גלייך פון אָנהייב.

דאַרף מען נאָך ברענגען ראיות דערצו? קיינער, אפי־לו די קאָמוניסטן, וועלן ניט וואַגן איצט צו זאָגן, אַז נאָר אין אַ סאָוועטישער אָרדענונג קען בליען די יידישע קולטור. אויב זאָגן יאָ, קען מען זאָגן פונקט דאָס פאַרקערטע.

ל י נ ק ס...

ווי מאָדנע דאָס זאָל ניט זיין, נאָר ווען איך גיב איצט אַ טראַכט וועגן אונטערגאַנג פון יידישן קולטור־לעבן אין ראַטן־פאַרבאַנד, קומען זיך בלי מיר דיביידע באַטייטן פון וואָרט „לינקס״ צונויף.

איך ווייס אויפן סמך פון דעם, וואָס איך האָב געזען און דורכגעלעבט, און אויפן סמך פון דעם מצב פון דער יידישער קולטור אין די אַזוי גערופענע „פאָלקס־דעמאָקראַטיעס״, אַז דאָרט וואו עס הערשט די לינקע ריכטונג, ד״ה די קאָמוניס־טישע, גייט די יידישע קולטור אַוועק אויף לינקס — אַזוי ווי דאָס האָט פאַרשטאַנען דער נאַצי: צום אומקום, צום טויט, צום אונטערגאַנג.

פאַמעלעכער, כאָטש מיט אַ געניג גיכן גאַנג, גייט עס אויך אין פוילן.

איך בין דאָרט געווען אַ גאַנץ יאָר צייט (1946) און האָב זיך גוט צוגעקוקט צו דער פירונג פון די קאָמוניסטן אויף דעם יידישן קולטור־געביט. איך האָב געזען, אַז אין אַזאַ

סיסטעם קען די יידישע קולטור קיין אַנדערע דאָליע ניט האָבן.

צי זיינען שולדיק אין דעם, ווי אַנדערע מיינען, נאָר די יידישע קאָמוניסטן?

ניין. אין דער קאָמוניסטישער באַוועגונג איז ניטאָ קיין שום ענין — אפילו ווען דאָס איז אַן ענין וואָס האָט צו טאָן בלויז מיט יידן — וואָס מען זאָל איבערגעבן צום באַטראַכטן, באַשליסן און אויספירן אין רשות פון די יידישע קאָמוניסטן. אַלץ ווערט באַשלאָסן דורך דער צענטראַלער פּאַרטיי־אָנפירונג אין יעדן פון די לענדער (וואָס באַקומט פאַרשטענדלעך דירעקטיוון פון סאַמע צענטער — פון מאָסקווע).

עס זיינען געווען און עס זיינען פאַראַן ווייניק יידישע קאָמוניסטן, וועלכע זאָלן מיטן גאַנצן האַרצן זיין צופרידן מיט דער פּאָליטיק, וואָס זייער פּאַרטיי דיקטירט לגבי דעם יידישן נאַציאָנאַלן לעבן. די וועלכע האָבן די אומצופרידנקייט גאַנץ אָדער האַלב אַרויסגעוויזן זיינען פאַרשטייט זיך אַוועקגעשיקט געוואָרן אויף ליגקס; די וועלכע האָבן ניט געהאַט די דרייסטקייט אָפענער אַרויסצואווייזן זייער אומצופרידנקייט זיינען אין דער אַרבעט „באַמערקט" געוואָרן און זיי זיינען „אַוועק אויף ליגקס". האַלטן זיך גאָך דערווייל די, וועלכע קענען מער־ווייניקער לאַווירן און די, וועלכע זיינען בלויז יידן לויטן אָפּשטאַם און די דירעקטיוון וואָס זיי באַקומען, פירן זיי אויס אַזוי געטריי לגבאי יידן, ווי דאָס וואָלטן געווען דירעקטיוון, לאָמיר זאָגן, וועגן באַקעמפן די קולאַקעס, סאָציאַליסטן, אָדער אַנדערע קעגנער.

מענטשן פון דער מערב־וועלט זיינען צוגעוווינט אָרונטערצונעמען אונטער איין דאַך אַלע קאָמוניסטן, אָדער אַלע אומפּאַרטייאישע טוערס, וועלכע געפינען זיך אונטער זייער

רעגירונגס־סיסטעם. אָבער די וועלט וואָלט אויפגעשוידערט, דערוויסנדיק זיך, וויפיל טראַגעדיעס עס קומען פאָר סיי צווישן די קאָמוניסטן און נאָך מער צווישן די אומפּאַרטייאַשע. טראַגעדיעס פון טאָן אַנדערש, ווי עס זאָגן די אייגענע איבערצייגונגען; טראַגעדיעס, אין אונדזער פאַל, פון צוקוקן זיך, ווי עס ווערט חרוב די יידישע קולטור; טראַגעדיעס — וואָס אין אויסלאַנד מיינט מען, אַז די יידישע קולטור בליט, אָדער, אויב מען ווייס שוין וועגן חורבן, פאַרשווייגט מען עס אכזריותדיק. זיי די געפאַנגענע, קענען דאָך ניט שרייען, שוין אָפּגערעדט פון עפּעס טאָן. די וואָס האָבן געטאָן זיינען דאָך אָן רחמנות, ווער דאָס זאָל ניט זיין, אַוועקגעשיקט געוואָרן אויף לינקס.

אָבער וואָס קען מען האָבן צו די געפאַנגענע, ווען עס געפינען זיך נאָך, צו אונדזער גרויסער חרפּה, ברייטע שיכטן אין דער יידישער געזעלשאַפט וואָס פאַרטיידיקן, אָדער, אין בעסטן פאַל, וואָס פאַרשווייגן אָט די סיסטעם, וואָס ברענגט חורבן יידישקייט.

יידן אין דער פרייער וועלט, די גאַנצע יידישע געזעלשאַפטלעכקייט, מוז זיך פאַרטראַכטן וועגן אָננעמען מעגלעכע מיטלען, כדי צו דעמאַסקירן פאַר דער וועלט, און קודם־כל פאַר די יידן אַליין, אָט די שוידערלעכע ליקווידאַציע פון יידישע ישובים. עס מוז געשאַפן ווערן אַ גרענעץ קעגן די יעניקע, וועלכע פאַרטיידיקן די מחבלים. זיי מוזן געשטעלט ווערן אויסער די ראַמען פון יידישן לעבן (כאָטש זיי פאַרקליידן זיך אָפט מיט יידישע אותיות), אַזוי ווי עס זיינען געשטעלט געוואָרן נאַטירלעכערהייט אויסער די ראַמען פון יידישן לעבן די מיסיאָנערן פון פאַרשידענע רעליגיעס (וועל־

כע קומען דאָך אויך מיט דער הילף פון יידישן אלף־בית אונדז ברענגען זייער גאולה).

עס גייט מיר ניט אַרויס פון געדאַנק איינער פון די לעצ־טע גייסטרייכע פובליציסטישע אַרבעטן פון מנחם באַריישאַ ע״ה, געווידמעט דער יידישער קולטור אין רומעניע, וואָס דאָס מיינט אוודאי אויך די יידישע קולטור אין ראַטן־פאַר־באַנד און אין די אַנדערע „פאָלקס־דעמאָקראַטישע״ מדינות.

איך ציטיר לויטן ניו־יאָרקער „טאָג״ פון 27סטן נאָוועמ־בער 1948. אונדזער גרויסער דיכטער ענדיקט זיין אַרטיקל:

„זיינען דאָ מחנות „יידן״, קאָמוניסטן ווי ניט קאָמו־ניסטן, אין רוסלאַנד און רומעניע ווי אין אַמעריקע, וואָס באַ־טראַכטן זיך אַליין פאַר וועלטבירגער און זייער יידישקייט פאַר אַן אַנשיקעניש. איז פאַר זיי אַלץ וואָס פירט צו דער פאַרשווינדונג פון יידישקייט אַ שריט צו גאולה, און די אויס־ראָטונג פון יעדער מין יידישקייט, מיט וואָס פאַר אַ ברוטאַלע מיטלען עס זאָל ניט דורכגעפירט ווערן, איז במילא „פּראָג־רעסיוו״. אָבער יידן וואָס לעכצן ניט צו באַגיין נאַציאָנאַלן זעלבסטמאָרד מוזן זיך דערמאָנען, אַז אין אונדזער גאַנצער געשיכטע האָבן מיר די מערדער פון אונדזער נשמה באַטראַכט פאַר ניט קלענערע שונאי־ישראל ווי די מערדער פון אונ־דזער גוף. און עס מוז אויפקומען אַ געדאַנק, צי האָבן מיר ניט דאָ צו טאָן מיט אַ נייעם אַנטיסעמיטיזם, וואָס וויל זיך אַליין ניט אַנערקענען פאַר אַזעלכן און איז דאָך ניט קיין אַנדער זאַך ווי אַנטיסעמיטיזם. און אפשר איז ער גאָרניט אַזוי ניי. אַנטיוכוס האָט אויך געוואָלט יידן גוטס טאָן מיט דעם וואָס ער זאָל זיי באַקערן צו זיין גאָט. און די רוימישע קיסרים האָבן אויך געוואָלט דאָס זעלביקע. און די קאַטויליי־

שע אינקוויזיציע — וואָס אַנדערש האָט זי געוואָלט ווי ראַטעווען יידן ?

דער פאַרגלייך קוקט אויס משוגעהדיק אין דער ערשטער מינוט, אָבער אפשר איז ער גאָרניט אַזוי משוגעהדיק. לאָמיר אַ טראַכט טאָן".

געשריבן זיינען די ווערטער אין 1948. דאָס 1949סטע יאָר האָט לײדער דעם פּראָגנאָז פון פאַרשטאָרבענעם דיכטער נאָך מער באַקרעפטיקט דורך די לעצטע מעשים פון דער סאָוועטישער רעגירונג.

ס'איז משוגעהדיק און — קלאָר.

עס איז געקומען אַ צייט, ווען יידן, אָפּגעראַטעוועטע פון לענדער אָקופּירטע פון נאַציס זיינען לסוף געקומען צו די יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין די פרייע לענדער, מיטן יאָמער־געשריי :

— וואָס האָט איר געטאָן, ווען מען האָט אונדז פאַרשפּאַרטע, צעפּייניקטע, געמאָרדעט און געשענדעט ?

די יידן אין די פרייע לענדער האָבן נאָך זייער ענטפער ניט געגעבן. זיי וועלן אים אָבער מוזן ווען עס איז געבן.

זאָלן דעריבער די יידן אין די פרייע לענדער ניט וואַרטן ביז צו דער צייט, ווען עס וועלן קומען אַנדערע באַפרייטע יידן, שוין ניט פון נאַציזם באַפרייטע, און וועלן יאָמערן מיטן זעלבן געשריי :

— וואָס האָט איר געטאָן, ווען מען האָט אונדז פאַרשפּאַרט אין תפיסות און אין לאַגערן ? ווען צענדלינגער טויזנטער זיינען דאָרט אומגעקומען, און בלויז דערפאַר, וואָס

מיר האָבן געטרוימט וועגן אַ גערעכטן אויסלייז פאַרן יידישן פאָלק? בלויז דערפאַר, וואָס מיר האָבן ניט געוואָלט לאָזן אונטערגיין דאָס יידישע וואָרט? בלויז דערפאַר, וואָס מיר האָבן מיט אונדזערע קינדער געוואָלט לערנען דעם אלף־בית? וואָס האָט איר געטאָן?

און אויב איר האָט טאַקע באמת גאָרניט געטאָן, טאָ געדענקט, דער גורל וועט זיך אין אייך נוקם זיין!

Imprimerie J.E.P., 7, rue Cadet, PARIS (9e)